

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งให้ความสนใจต่อการศึกษาการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน ของชาวบ้านในพื้นที่ชุมชนบ้านป่าตึงหลวง หมู่ที่ 2 ตำบลเชิงดอย อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสาร แนวคิดทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบในการศึกษาและนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจ การประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดดังต่อไปนี้เป็นแนวทางในการศึกษา

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง
- 2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน
- 2.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.6 กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับการรักษาระบบนิเวศชุมชน ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การผลิต การอนุรักษ์ การจัดการ ปกป้องฟื้นฟู การพัฒนา และการถ่ายทอดองค์ความรู้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทและสภาพแวดล้อมท้องถิ่น ซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นที่มีความสมดุลกับระบบนิเวศก็คือภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาดั้งเดิม หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการปกป้อง รักษา และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เหมืองฝาย การทำมาหากิน การจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์รวมถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้มีความสมดุลและมีความหลากหลายทางชีวภาพ

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม ความสามารถในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตมนุษย์ได้อย่างเหมาะสม สามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข และได้รับการสั่งสมสืบทอดมาเป็นเวลานาน จนได้รับการยอมรับในท้องถิ่นนั้นๆ

ภูมิปัญญาไทย หรือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึงองค์ความรู้ของชาวบ้าน หรือทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดขึ้น หรือประยุกต์ขึ้นจากสติปัญญา ความสามารถของชาวบ้านเอง เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหา หรือใช้ในการดำรงชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย โดยมีกระบวนการสั่งสม สืบทอด และกลั่นกรองมาเป็นเวลายาวนาน จนเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นฐานความรู้สมัยใหม่ ที่จะช่วยให้เรียนรู้ในการแก้ปัญห การจัดการ การปรับตัวในการดำเนินชีวิตได้เหมาะสม เป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมในท้องถิ่น ในชาวบ้าน ในชุมชน เมื่อมีการศึกษาเรียนรู้ให้เป็นที่รู้จักจะเกิดการยอมรับ และนำไปสู่ การถ่ายทอดพัฒนาภูมิปัญญาชาวบ้านในท้องถิ่น ไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

ภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาชาวบ้าน จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก โดยภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นองค์ความรู้ที่อยู่ในท้องถิ่นหนึ่งๆ หรือชุมชนหนึ่งๆ มีชาวบ้านเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเป็นสมาชิกในท้องถิ่นนั้นด้วย

ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความสำคัญต่อท้องถิ่นและประเทศชาติ รวมถึงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนท้องถิ่น ดังนี้

1. ช่วยสร้างให้ท้องถิ่นมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง
2. ช่วยสร้างให้คนในท้องถิ่นมีความภาคภูมิใจในท้องถิ่น ภูมิใจในศักดิ์ศรี และอัตลักษณ์ของตนเอง
3. สามารถปรับประยุกต์หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ ที่นับถือในท้องถิ่น มาใช้ในการดำรงชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม
4. ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างคนกับสังคมและธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน
5. ภูมิปัญญาท้องถิ่นช่วยเปลี่ยนแปลง ปรับปรุง วิถีชีวิตของชุมชนให้ดำรงอยู่อย่างเหมาะสมได้ตามยุคสมัย

ลักษณะของภูมิปัญญา

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2541) ได้กล่าวถึง ลักษณะสำคัญของ ภูมิปัญญาไทยไว้ ดังนี้

1. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการใช้ความรู้ ทักษะ ความเชื่อ และพฤติกรรม
2. ภูมิปัญญาไทยแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม และคนกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ
3. ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวม หรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิต
4. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้เพื่อการอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม
5. ภูมิปัญญาไทยเป็นแกนหลักหรือกระบวนทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นความรู้ในเรื่องต่างๆ
6. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง
7. ภูมิปัญญาไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุลในการพัฒนาการทางสังคมตลอดเวลา

สามารถ จันทร์สุรย์ (2536) ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรมดังนี้

1. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นนามธรรมเป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายในทุกอย่างในชีวิตประจำวัน
2. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเฉพาะด้าน เช่น การทำมาหากิน การเกษตร ทัศนกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่นๆ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2539) ได้วิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทยในโครงการกิตติเมธี สาขาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ได้กล่าวถึงลักษณะภูมิปัญญาเอาไว้ 4 ลักษณะดังนี้

1. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับความเชื่อ โลกทัศน์ที่บ่งบอกความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ เหนือธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์ด้วยกัน
2. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตการแก้ปัญหา และการปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม และกระแสนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม
3. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะที่เกี่ยวกับศิลปทัศนกรรม ประดิษฐ์กรรม ในรูปเครื่องมือเครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ที่มีแรงบันดาลใจจากสิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมตามพื้นภูมิที่หลากหลยระหว่างภูมิภาค
4. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับกระบวนกรและพฤติกรรม การเรียนรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญา ประสบการณ์ การให้การศึกษาอบรม และแก้ปัญหามาตามพื้นฐานวัฒนธรรมและปรัชญาของชาวบ้าน

กรมวิชาการ ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้

1. คติความคิด ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานของความรู้ที่เกิดจากการสังสม ถ้ายทอดกันมา
2. ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีที่เป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติสืบทอดสืบทอดกันมา
3. การประกอบอาชีพในท้องถิ่นที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง และได้รับการประยุกต์พัฒนาให้เหมาะสมกับยุคสมัย
4. แนวความคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาดัดแปลงใช้ในชุมชนอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และความเป็นอยู่

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2535) ได้กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า “เป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกหมู่เหล่าที่หากได้ลงหลักปักฐานดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ ณ ที่ใดเป็นเวลานานพอสมควร ผ่านร้อนผ่านหนาว ผ่านการทดสอบในการเป็นไปในธรรมชาติและปัญหาต่าง ๆ โดยมนุษย์ด้วยกันเองย่อมจะต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และในวัฒนธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ที่จะไร้ปัญญา หรือปรีชาญาณ หรือที่เรียกกันว่า “ภูมิปัญญา”

ประเวศ วะสี (2530) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมเรียนรู้เป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกออกเป็นวิชา ๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่ จึงเกี่ยวกับการใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรม มักจะผสมผสานกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด บางที่แยกไม่ออก

กุลจิตรา ภัทธานนท์ (2531) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นแกนหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคล และในแง่ของสังคม หมู่บ้าน การอธิบายชีวิตของชาวบ้านเกี่ยวเนื่องไปถึงครอบครัว เครือญาติ สิ่งแวดล้อม การทำมาหากินและอื่น ๆ

นิธิ เตียวศรีวงศ์ (2536) กล่าวถึงกระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

- 1) การเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้เกิดจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุมเร้าอยู่ โดยมีผู้นำชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ทดลอง และสรุปจากบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจสังเกตถึงสภาพของชุมชนและได้ใช้ความรู้สติปัญญาจนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่กระทำสืบต่อกันมา

2) การสะสมความรู้ การสั่งสมความรู้ หรือภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเรียนรู้ การสะสมได้มา 2 ทาง คือการสั่งสมด้วยตนเองโดยเรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม อีกทางหนึ่งมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปวัฒนธรรมประเพณี และวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสะสมไว้ในตัวคนๆ หนึ่งเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ ผ่านการลงมือทดลอง และปรับให้ใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นและสอดคล้องกับระบบนิเวศ ภูมิปัญญาที่สั่งสมนี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและการดำรงเผ่าพันธุ์

3) การถ่ายทอดและการกระจายความรู้ การถ่ายทอดและการกระจายความรู้หรือภูมิปัญญาจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งโดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีและการผลิตวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรอีก แต่มีผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

4) การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็นคือการประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ภายใน ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อนจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก

จากรูธอน ธรรมวัตร (2536) กล่าวถึงภูมิปัญญาว่า หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคม ซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบทอดมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคลและเป็นทรัพยากรความรู้ก็ได้ การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านหมายเอาทรัพยากรความรู้ ทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนหรือเป็นเอกลักษณ์สากลที่หลากหลาย ถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นเกิดจากการชาวบ้านแสวงหาความรู้ เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติ ทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิต และวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น การประกอบพิธีกรรมของชุมชน เป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้กระทำสบายใจ รู้สึกอบอุ่นไม่โดดเดี่ยว ให้คุณค่าทางจิตใจ และความรู้สึกถือว่าเป็นพลังทางศีลธรรม โดยทั่วไปภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อน เป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่นคือสร้างสำนึกในหมู่คณะสูง ทั้งในระดับครอบครัวและเครือญาติ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2530) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่

ซึ่งนำว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมเกลียวกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ปากับเขา น้ำกับปลา ฟ้ากับนก ดินกับหญ้า สัตว์กับป่า พืชแมลงหรือธรรมชาติรอบตัวนั้นทำได้อย่างไร

เสรี พงศ์พิศ (2536) อธิบายว่า ในเรื่องของภูมิปัญญาได้แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่า และความหมายทุกสิ่งในชีวิตประจำวันลักษณะเป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่นๆ

ภูมิปัญญาเหล่านี้สะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกัน

1) ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดคือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ

2) ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน

3) ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย

ทั้งสามลักษณะนี้คือ สามมิติของเรื่องเดียวกัน คือชีวิตของชาวบ้าน สะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตอย่างเป็นเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิต

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ สิ่งที่มีองชัดเจนเป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น รูปแบบในกรรมวิธีในการเพาะปลูก ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นเทคโนโลยีพื้นบ้าน ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นอุดมการณ์ที่คอยกำกับหรือมีบทบาทสำคัญอยู่เบื้องหลังเทคโนโลยีนั้นๆ นั่นคือ อุดมการณ์ในการดำรงชีวิตของผู้คนนั่นเอง (ฉลาดชาย รมิตานนท์, อ้างแล้ว)

ภูมิปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม ซึ่งมองว่าคนในชุมชนมีความสามารถ มีสติปัญญา เป็นสิ่งที่ควรจะรักษาไว้หรือมีการพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น และคนในท้องถิ่นต้องมีความตระหนักที่จะรักษา นอกจากนี้ระบบการศึกษาต้องมีการกระจายลงสู่ท้องถิ่นมากขึ้น เปิดโอกาสให้มีการเรียนรู้สองทางคือ การเรียนรู้จากตนเองเป็นการเรียนรู้ภายในชุมชนหรือการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมากขึ้น ควบคู่กับการเรียนรู้จากส่วนกลางเป็นการเรียนรู้ภายนอกชุมชนและนอกประเทศ หลักสูตรการศึกษาควรเป็นหลักสูตรที่สอดคล้องกับชุมชน เสริมปัญญา เสริมความคิด สร้างสรรค์ เสริมสร้างที่จะสามารถเรียนรู้ด้วยตนเองสิ่งต่างๆ จะกลับมาเป็นทุนของสังคมต่อไป

ยศ สันตสมบัติ (2542) ได้กล่าวถึงธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสิ่งที่กลุ่มชนต่างๆ ได้สั่งสม สืบทอด และพัฒนามาเป็นเวลานานับร้อยนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ในแง่ที่ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิด

จากการศึกษาเชิงประจักษ์ ผ่านการพิสูจน์ทดลองและกระบวนการคิด ปรับปรุง และพัฒนาความคิด
 อย่างเป็นระบบภูมิปัญญาที่ข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญ 2 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือ
 ระบบนิเวศใดระบบนิเวศหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและ
 กันระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศโดยเฉพาะ
 ในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะด้วยเหตุนี้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัวจาก
 ความเข้าใจอย่างชัดเจนในสัมพันธภาพของสรรพสิ่งและสรรพชีวิตต่างๆ ที่ก่อเกิดการดำรงอยู่และ
 แลกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งนำไปสู่ความสามารถในการบริหาร
 จัดการ ปรับแต่ง ใช้ประโยชน์การพัฒนาทรัพยากรในระบบชุดนั้นอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่น
 กับมิติทางด้านสังคมและสิทธิชุมชนกล่าวคือ จากมุมมองในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่น ระบบ
 ทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และ
 ชุมชนกับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับ
 ระบบนิเวศลักษณะเช่นนี้ ถูกนำเสนอในเรื่องเล่านิทานพื้นบ้าน ที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคน
 กับสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ ที่เชื่อมโยงกันทางสายเลือด การแต่งงาน หรือการเป็นพันธมิตรในรูปแบบ
 ต่างๆ ในยุคปัจจุบันอันเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

และจากการศึกษาวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนในภาคเหนือและ
 ภาคอีสาน ในช่วงปี 2537 ได้วิเคราะห์สรุปภูมิปัญญาชาวบ้านในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศ
 ไว้ดังนี้

1. ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรดินน้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศชุดหนึ่ง
 ชาวบ้านตระหนักว่า หากป่าหมดก็จะมีน้ำในลำห้วย ระบบการผลิตของชุมชนจะไม่ได้ผล
 คนอยู่ไม่ได้
2. ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านเข้าใจการจัดลำดับชั้นของ
 ต้นไม้และพืชพรรณในป่า ทำเลหรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า
 สมุนไพร ชาวบ้านสามารถจำแนกป่าออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อประโยชน์ของการอนุรักษ์และการ
 ใช้สอยในชีวิตประจำวัน
3. ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ทำให้เกิดการสร้างกฎเกณฑ์
 ขึ้นเพื่อกำหนดแนวทาง วิธีการ ข้อห้าม เพื่อป้องกันมิให้มีการใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไป

4. ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดิน และความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพในระบบนิเวศเขตร้อน เช่น ระบบการทำไร้หมุนเวียน ที่เผาต้นไม้แห้งเพื่อเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพแก่ดิน การปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเอง การนิยมไม่ปลูกพืชชนิดเดียวตลอดแปลง

5. ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืช รู้กระบวนการฟื้นตัวของป่ารู้จักพันธุ์ไม้เด่นในป่าเป็นประโยชน์ ชาวบ้านคนหนึ่งอาจจะรู้จักพันธุ์ไม้และสรรพคุณของของพืชต่างๆ ไม่ต่ำกว่า 500 ชนิด

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หรือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นระบบความคิดและวิถีแก้ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรม แนวความคิดและวิธีการดังกล่าวเกิดจากการสังเกต การทดลอง ลองผิดลองถูก หรือใช้วิธีการอย่างอื่น จากประสบการณ์หลายๆ ครั้งแล้ว สรุปเป็นบทเรียนภายใต้กรอบความคิด ความเชื่อของบุคคลในสังคม ระบบความคิดเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านในลักษณะนามธรรม แสดงออกในเรื่องของความเชื่อ ความศรัทธา ความกลัว หรือแนวความคิดอื่นๆ ที่ยึดมั่นกันเป็นอุดมการณ์ในการดำรงชีวิต อีกรูปแบบหนึ่งเป็นลักษณะของรูปธรรม ที่แสดงออกมาเห็นได้ชัด เช่น รูปแบบกรรมวิธีในลักษณะของภูมิปัญญาพื้นบ้านที่แสดงออกเป็นรูปธรรมย่อมมีสิ่งที่เป็นนามธรรมสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง ดังนั้น บุคคลจะแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไรในการประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต หรือพิธีกรรมต่างๆ ย่อมมีแนวคิดและความเชื่อเป็นผู้บงการอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมนั้นๆ

สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2534) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาไว้ดังนี้

1. ภูมิปัญญาเป็นความรู้ เช่น ความรู้เกี่ยวกับครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์
2. ภูมิปัญญาเป็นความเชื่อ เช่น ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ เรื่องผี เป็นต้น
3. ภูมิปัญญาเป็นความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ปัญหาหรือป้องกันปัญหา
4. ภูมิปัญญาทางวัตถุ เช่น บ้านเรือน อุปกรณ์ เครื่องใช้ต่างๆ
5. ภูมิปัญญาทางพฤติกรรม เช่น การกระทำการปฏิบัติ การประพฤติ เป็นต้น

จากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่กล่าวไว้นี้ได้แสดงให้เห็นภูมิปัญญาใน 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถหรือแนวทางในการแก้ไขปัญหา และลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี หรือวัฒนธรรม

สำหรับประเวศ ะสี (2534) ได้กล่าวถึง ลักษณะที่สำคัญบางประการของภูมิปัญญาท้องถิ่นดังนี้

1. ความจำเพาะกับท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ชัดเจนในตัวตามชื่อ เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่น สะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่งๆ เพราะฉะนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก แต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นอื่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือได้ไม่ดี

2. มีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการสูง ชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม มีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริง จึงมีความเป็นบูรณาการสูง ทั้งในเรื่องของกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ความคิดเรื่องแม่ธรณี แม่คงคา แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ รุกขเทวดา ที่เป็นตัวอย่างของการนำเอาธรรมชาติ มาเป็นนามธรรมที่สื่อไปถึงส่วนลึกของใจที่เชื่อมโยงไปสู่อัตประโยชน์ โดยสร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง ให้คนเคารพธรรมชาติ คนเราถ้าเคารพอะไรย่อมไม่ทำลายสิ่งนั้น การรู้อะไรถ้าสัมผัสได้เพียงวัตถุธรรมแต่ไม่ไปถึงนามธรรม ย่อมสัมผัสได้เพียงตื้นๆ หยาบๆ เป็นส่วนเป็นเลี้ยว ขาดสัมผัสทางใจที่ลึกซึ้ง และการมุ่งอัตประโยชน์ เช่นว่า ดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ชาวก็ดี ต้นไม้ก็ดี ก็เป็นแค่วัตถุซึ่งมีส่วนประกอบอย่างนี้ๆ ตามหลักวิทยาศาสตร์ ไม่มีความเคารพ จะทำอะไรกับสิ่งเหล่านี้ก็ได้ ความคิดและทำที่อย่างนี้จึงถูกนำไปสู่การทำลายสูง

3. มีความเคารพผู้อาวุโส ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ จึงมีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าเราให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาอย่างไร

จากลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวสามารถสรุปลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ดังนี้

1. มีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐาน ไม่ใช่วิทยาศาสตร์
2. มีบูรณาการสูง
3. มีความเชื่อมโยงไปสู่นามธรรมที่ลึกซึ้งสูงส่ง
4. เน้นความสำคัญของจริยธรรมมากกว่าวัตถุธรรม

ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาของมนุษย์ในระดับบุคคลหรือระดับกลุ่มจึงประกอบด้วย 3 ส่วนคือ

1. ส่วนที่เป็นประสบการณ์โดยตรงของบุคคลนั้น หรือของกลุ่มนั่นเอง
2. ส่วนที่ได้รับจากความรู้ ความคิด ประสบการณ์ของผู้อื่น หรือกลุ่มอื่น
3. ส่วนที่ตนเองสังเคราะห์ขึ้นใหม่จากประสบการณ์ของตนเอง หรือคำบอกเล่าของผู้อื่น

อังกฤษ สมคฺเนย์ (2534) ได้จัดประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ 4 กลุ่ม ดังนี้

1. เป็นเรื่องเกี่ยวกับคติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมา
2. เป็นเรื่องศิลปะ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี
3. เป็นเรื่องของการประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย
4. เป็นเรื่องของแนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในชุมชน ซึ่งเป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ภูมิปัญญาทั้ง 4 กลุ่ม ปรากฏให้เห็นในเรื่องของการประกอบอาชีพ ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และประเพณีต่างๆ ที่ถ่ายทอดให้แก่เยาวชนรุ่นหลัง

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต สังคม สิ่งแวดล้อม วิถีชีวิตทั้งหมด และถ่ายทอดกันต่อๆ มาเป็นวัฒนธรรม เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม เป็นต้น

งามพิศ สัตย์สงวน (2532) ได้กล่าวว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นต้องมีวัฒนธรรมเป็นฐาน ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการคือ

1. วัฒนธรรมคือ พฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยผ่านการกระทำระหว่างกันทางสังคมกับมนุษย์คนอื่นๆ ในสังคม
2. วัฒนธรรมมีการถ่ายทอดทางสังคม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง
3. วัฒนธรรมมีระบบการปรับตัวเพื่อคงอยู่ในชุมชนหรือสังคม มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม เพื่อการอยู่รอดและมีลูกหลานสืบทอด

ถึงแม้ว่าจะมีการถ่ายทอดรักษาวัฒนธรรมนั้นไว้ย่อมไม่เป็นการเพียงพอสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคม เพราะสภาพแวดล้อม และสังคมเปลี่ยนแปลงไป คนรุ่นหลังจำเป็นต้องคิดสร้างสรรค์และสั่งสมวัฒนธรรมที่เหมาะสมไว้เป็นมรดกของชุมชน ซึ่งมหาวิทยาลัยสุโขทัย

ธรรมวิราช (2533) กล่าวว่าปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมมีพัฒนาการขึ้นมี 3 ประการ

1. การสะสม ด้วยการเรียนรู้จากคนอื่นถ่ายทอดให้ หรือจากประสบการณ์ของตนเองสะสมเอาไว้
2. การปรับปรุง เป็นการเสริมสร้างสิ่งใหม่ๆ สืบต่อกันมา
3. การถ่ายทอดวัฒนธรรมจะงอกงาม เพราะมีการเผยแพร่ให้แพร่หลาย ด้วยการถ่ายทอดทั้งทางตรงและทางอ้อม เพื่อให้สืบต่อเนื่องกันไปไม่ขาดตอน

อเนก นาคะบุตร (2536) กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านกับทางเลือกจัดการ ดิน น้ำ ป่า ว่าองค์ความรู้ใหม่จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ได้ชี้ให้เห็นชัดเจนกรณีที่ชุมชนต่างๆ สามารถมีการรักษาระบบนิเวศชุมชน เช่น มีการจัดการป่าชุมชน จัดการเหมืองฝาย จัดการดิน น้ำ ป่า ในแต่ละลุ่มน้ำย่อยร่วมกันได้ องค์ความรู้ ชาวบ้านเหล่านี้มีสาระสำคัญร่วมกันคือ

1. ชุมชนต่างๆ ให้คุณค่าในการใช้และรักษา ดิน น้ำ ป่า อย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวม เดียวกันกับวิถีชีวิตชุมชน วิถีการผลิตการเกษตร และวิถีจารีตประเพณี และระบบความเชื่อที่จัดปรับและสืบสานต่อเนื่องกันมาควบคู่กับการได้รับประโยชน์ร่วมกันจากการใช้ดิน น้ำ ป่า เหล่านี้ ร่วมกันเพื่อความอยู่รอด

2. ความหลากหลาย ของระบบการจัดการดิน น้ำ ป่า และความยั่งยืน สมดุลในตัว ทรัพยากรธรรมชาติเอง จึงขึ้นอยู่กับระบบคุณค่า ความเชื่อ ความเข้มแข็ง ขององค์กรผู้นำ แต่ละชุมชน และเทคนิควิถี และระบบการเกษตร ที่จะเอื้อต่อการจัดการใช้และอนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า แต่ละแห่งภายใต้การกำกับดูแลและสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ

3. “คน” และทรัพยากร “คน” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า การพัฒนา คน และให้คนในชุมชนได้ร่วมกันกำหนดระบบคุณค่า กำหนดกติกาและการวางแผน การใช้ รักษา อนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า ภายใต้ประโยชน์ร่วมกันตามระบบสิทธิร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญา ร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนที่สืบสานประยุกต์ต่อเนื่องกันมา จึงเป็นทิศทางหลักของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า

4. ชุมชนที่สามารถจัดการ ดิน น้ำ ป่า ให้ยั่งยืนได้ควบคู่กับการทำเกษตรเชิงอนุรักษ์ และยังสามารถปรับตัวเข้ากับกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยม โดยยังคงเอกลักษณ์ทาง วัฒนธรรมของชุมชนที่เหมาะสมอยู่ได้ ล้วนมีศักยภาพของ 3 องค์ประกอบหนุนเนื่องและมีบทบาท สำคัญคือ

- ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลง จากภายนอก
- องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณค่าและภูมิปัญญา
- เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและบูรณาการ จากภายนอก

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมไว้ว่า ในชีวิตจริงของคนเราใช้ ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อมๆ กับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญ ในการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านใช้อยู่ 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์หรือองค์การที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจากเหมืองฝายในภาคอีสานบางแห่ง มีการเขียนลงในใบลานตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญาเขียนอย่างชัดเจนว่า ใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ก็อาจออกมาในรูปของประเพณี กฎ ที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเถียงได้
2. พิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม ความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญามารักษาทรัพยากร
3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัว
 - 1) มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ชาวทำหน้าที่อะไร ต้นไม้แต่ละต้นในป่าทำหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยได้หมด
 - 2) หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงารามู พบได้ว่า พระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกันและทำร่วมกันในแง่ของจักรวาล
 - 3) หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มีหน้าที่ของการทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน
 - 4) หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สถิตย์ของนางไม้ หรือผีป่าก็มีหน้าที่ปกป้องรักษา

ลีลาภรณ์ นาครทรรพ (2537) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาของบุคคล ประกอบด้วยองค์ความรู้

3 ประการ ได้แก่

1. ความรู้สำนักรับผิดชอบต่อศีลธรรม และสิ่งต่างๆ
2. ความรู้ในเรื่องการบริหาร การจัดการให้เกิดพลัง โดยอยู่บนพื้นฐานสำนึกถูกต้อง
3. ความรู้ในเรื่องเทคนิค วิธีการปฏิบัติให้เกิดผลสำเร็จ

องค์ความรู้ 3 ประการนี้ ชี้ให้เห็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นเทคนิควิธีอย่างเดียว แต่ขาดการบริหารจัดการก็ยังไม่เพียงพอของการพัฒนาที่เพียงพอ ในขณะเดียวกัน ถ้าบุคคลขาดสำนึกที่จะรับผิดชอบต่อศีลธรรม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมต่างๆ การบริหารการจัดการที่ขาดความรู้สำนึกเป็นเครื่องเชื่อมโยงก็ย่อมจะล้มเหลว ดังนั้นการพัฒนาภูมิปัญญาจึงต้องเน้นองค์ความรู้ 3 ประการควบคู่ และหนุนเนื่องกัน

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นระบบความคิด ระบบความเชื่อระบบคุณค่า เป็นองค์ความรู้และวิธีการแก้ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม

ทางธรรมชาติและวัฒนธรรม แนวความคิด และวิธีการ ดังกล่าวเกิดจากการสังเกต การทดลอง ลองผิดลองถูก หรือใช้วิธีการอย่างอื่น จากประสบการณ์หลายๆ ครั้งแล้วสรุปเป็นบทเรียนภายใต้กรอบความคิด ความเชื่อของบุคคลในสังคม ระบบความคิดเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านในลักษณะนามธรรม แสดงออกในเรื่องความเชื่อ ความศรัทธา ความกลัว และแนวความคิดอื่นๆ ที่ยึดมั่นร่วมกันเป็นอุดมการณ์ ในการดำรงชีวิต อีกรูปแบบหนึ่งเป็นลักษณะของรูปธรรมที่แสดงออกมาเห็นได้ชัดเจน เช่น รูปแบบกรรมวิธีในการเพาะปลูก ลักษณะของภูมิปัญญาพื้นบ้านที่แสดงออกมาเป็นรูปธรรมย่อมมีสิ่งที่เป็นนามธรรมสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง ดังนั้นบุคคลจะแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไรในการประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต หรือพิธีกรรมต่างๆ ย่อมมีแนวความคิดและความเชื่อเป็นผู้บงการอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมนั้น ตามแนวคิดที่ว่า ความเชื่อส่งผลต่อความคิดและความคิดจึงส่งผลต่อพฤติกรรม

ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับการรักษาระบบนิเวศชุมชน ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การผลิต การอนุรักษ์ การจัดการปกป้องฟื้นฟู การพัฒนาและการถ่ายทอดองค์ความรู้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทและสภาพแวดล้อมท้องถิ่นซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นที่มีความสมดุลกับระบบนิเวศ ก็คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาดั้งเดิม หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการปกป้อง รักษา และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เหมืองฝาย การทำมาหากิน การจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์รวมถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้มีความสมดุลและมีความหลากหลายทางชีวภาพ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้จึงได้ใช้แนวคิดนี้เพื่ออธิบายวิถีคิดที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังรูปแบบการจัดการทรัพยากร การอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนของชาวบ้าน ว่ามีสาระคุณค่าสื่อถึงอะไร มีความหมายต่อชุมชนอย่างไร และเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านและสิ่งแวดล้อมอย่างไร ทั้งนี้เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นวิธีการปรับตัว สร้างสรรค์ ถ่ายทอดองค์ความรู้และประสบการณ์ของชาวบ้านภายใต้สิ่งที่เป็นความจริงของสังคมหรือเป็นปัญหาเฉพาะที่ชุมชนได้ร่วมแก้ไข และเรียนรู้ร่วมกันจากบทเรียน หรือจากปัญหาที่เข้ามากระทบ ซึ่งได้นำไปสู่การแก้ไขปัญหา ร่วมกัน และกลายมาเป็นวิธีการที่ชุมชนรับรู้และซึมซับเอาไว้จนกลายเป็นรูปแบบการจัดการทางสังคมที่ชุมชนสามารถประยุกต์ขึ้นมาเพื่อใช้แก้ไขปัญหาเมื่อมีผลกระทบเกิดขึ้น การศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นการศึกษาวิถีคิด และค่านิยมของชุมชน ผ่านรูปแบบทางสังคมนั่นเอง

2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

สุพัตรา สุภาพ (2534) ได้รวบรวมความหมายของคำว่าวัฒนธรรมว่า วัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่าง อันเป็นแบบแผนในความคิด และการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง มนุษย์ได้คิดสร้างระเบียบกฎเกณฑ์วิถีในการปฏิบัติ การจัดระเบียบตลอดจนระบบความเชื่อ ความนิยม ความรู้ และเทคโนโลยีต่างๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของวัฒนธรรมคือ

1. เป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ และการเรียนรู้นี้ต้องเรียนรู้จากมนุษย์ด้วยกัน โดยเฉพาะจากกลุ่มที่บุคคลนั้นเป็นสมาชิกอยู่ เช่น เรียนรู้การดำนา หว่านข้าว ดังนั้นวัฒนธรรมจึงเป็นการถ่ายทอดโดยการเรียนรู้ไม่ใช่ถ่ายทอดทางชีวภาพ
2. เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมจะต้องมีการเรียนรู้ แม้ว่าจะเป็นการเรียนรู้แบบไม่รู้ตัวก็ตาม วัฒนธรรมต้องมีการสอนจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นหนึ่ง
3. เป็นวิถีชีวิตหรือแบบของการดำรงชีวิต วัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทุกชาติหรือทุกยุคทุกสมัยบุคคลเกิดในสังคมใดก็เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้น
4. เป็นสิ่งที่ไม่คงที่ เพราะมนุษย์มีการคิดค้นสิ่งใหม่ๆ หรือปรับปรุงให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

ศรีศักร วัลลิโภดม (2536) ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมหรือสังคม-วัฒนธรรม ว่าเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องศิลปวัฒนธรรม อันมองไม่เห็นแต่เป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตของคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมโดยตรง วัฒนธรรมนั้นไม่ใช่เรื่องไกลตัวอย่างที่เคยคิดมาก่อน หากเป็นเรื่องใกล้ตัวหรือเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์หรือคนนั่นเอง

ในแนวคิดเชิงวัฒนธรรมนั้น อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538) ได้สรุปความหมายว่า เป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมมนุษย์สร้างสรรค์และสั่งสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ตามนัยนี้วัฒนธรรมจึงเปรียบเสมือนพลังที่อยู่เบื้องหลังศิลปะและวิถีชีวิตของสังคมมนุษย์ ซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อน แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีพลังเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ ด้วยการผลิตใหม่ของชุมชนเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและบริบทของสภาพแวดล้อม

วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมประกอบด้วยระบบใหญ่ๆ อย่างน้อย 3 ระบบ ซ้อนรวมกัน อยู่อย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง ได้แก่

1. ระบบคุณค่า ซึ่งหมายถึงศีลธรรมของส่วนรวมและจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ ที่สร้างสรรค์ มักแสดงออกมาในรูปของจักรวาลความคิด ที่ให้ความสำคัญของความเป็นธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ ความยั่งยืนของสังคม และธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเคารพต่อส่วนรวม และเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ในสังคมที่เป็นจริงจะเห็นระบบคุณค่านี้ในรูปของศาสนาและความเชื่อ ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ

2. ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิถีคิดของสังคม โดยการจัดการกับความสัมพันธ์ ทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม มักปรากฏให้เห็นในรูป กระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านองค์ความรู้ทางสังคมใน ท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม นอกจากนี้ยังสามารถเห็นได้จาก แบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและเครือข่าย ตลอดจน แบบแผนการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน น้ำ และป่า ซึ่งจะเป็นภูมิปัญญาที่สะท้อนทางศีลธรรมของ สังคมนั้นได้เป็นอย่างดี แต่อยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า สังคมนั้นจะผลิตและสร้างสรรค์ภูมิปัญญาใหม่ให้ สอดคล้องกับคุณค่าทางศีลธรรมได้ ขณะที่ภูมิปัญญามักจะขัดแย้งกับระบบคุณค่าและศีลธรรม ในสังคมที่ถูกครอบงำจากภายนอก

3. ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง คัดค้านและสิทธิความเป็นมนุษย์ ซึ่งถือเป็น สิทธิตามธรรมชาติ ที่จะเสริมสร้างความมั่นใจและอำนาจให้กับคนในชุมชน หรือสังคมท้องถิ่น เพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และถ่ายทอดภูมิปัญญา ในการพัฒนาสังคมให้ เป็นไปตามหลักศีลธรรมที่เคารพความเป็นมนุษย์ ความเป็นธรรม และความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนี้อุดมการณ์อำนาจนี้ยังแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการผลิตใหม่ของความเป็น ชุมชนเพื่อรักษาความเป็นอิสระของตนเอง เมื่อต้องเผชิญหน้าจากการครอบงำจากภายนอก เพราะอุดมการณ์อำนาจนั้น เป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น เป็นชุมชนท้องถิ่น เพศ ชชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นพลังสำคัญในการพัฒนา

อมรา พงศาพิชญ์ (2541) ได้ให้ความหมายวัฒนธรรมว่า วัฒนธรรมคือสิ่งที่มนุษย์ สร้างขึ้น กำหนดขึ้น มิใช่สิ่งที่มนุษย์ทำตามสัญชาตญาณ อาจเป็นการประดิษฐ์วัตถุสิ่งของขึ้นใช้ หรืออาจเป็นการกำหนดพฤติกรรมและ/หรือความคิด ตลอดจนวิธีการหรือระบบ การทำงาน ฉะนั้นวัฒนธรรมก็คือ ระบบในสังคมมนุษย์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมิใช่ระบบที่เกิดโดยธรรมชาติตาม สัญชาตญาณ ได้แบ่งวัฒนธรรมเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

1. วัฒนธรรมในลักษณะขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อ

1.1 ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยม และวิถีชีวิต เป็นข้อตกลงที่ไม่เป็นทางการแต่เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป เกี่ยวกับพฤติกรรมที่ควรปฏิบัติ และไม่ควรปฏิบัติของคนที่อยู่ร่วมกัน

1.2 ความเชื่อ หมายถึง ความเชื่อทางศาสนา หรือ ความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ สังคมทุกสังคมมีความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ไม่รูปแบบใดก็รูปแบบหนึ่ง เชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เชื่อในภูตผีปีศาจ ความเชื่อทางศาสนา เป็นส่วนประกอบที่สำคัญมากของวัฒนธรรมแต่ละสังคม เพราะเป็นตัวกำหนดขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง รวมทั้งกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกด้วย

2. วัฒนธรรมในลักษณะสิ่งประดิษฐ์และสถาปัตยกรรมเครื่องมือ เครื่องใช้ในการประกอบอาชีพเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย

พระยาอนุমানราชชน (อ้างใน กาญจนา แก้วเทพ, 2530) ได้แบ่ง องค์ประกอบของวัฒนธรรมออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1. วัฒนธรรมทางด้านวัตถุ ได้แก่ วัตถุสิ่งของเครื่องใช้ บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ตลอดจนเทคนิควิทยาการต่าง ๆ วัฒนธรรมในส่วนนี้เป็นสิ่งที่จับต้องมองเห็นได้

2. วัฒนธรรมทางด้านจิตใจ ได้แก่ ความคิด ความเชื่อถือ ความรู้สึก และความรู้ในอันที่จะประกอบการงาน สร้างสิ่งที่ดีงามให้มีคุณประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น วัฒนธรรมด้านนี้ยังแบ่งออกเป็นหลายสาขา เช่น วัฒนธรรมทางการบ้านการเมือง อันได้แก่ การปกครองจารีตกฎหมาย วัฒนธรรมทางศาสนา หมายถึง ศีลธรรมและพิธีกรรม วัฒนธรรมทางภาษาและวรรณคดี วัฒนธรรมทางศิลปะ มีประติมากรรม สถาปัตยกรรม ดุริยางศิลป์ ฯลฯ และวัฒนธรรมทางระบบการศึกษาและความเห็นเป็นต้น

กาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย แนววัฒนธรรมชุมชนว่า ยูเนสโกมีความคิดค่อนข้างชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมกับการพัฒนา กล่าวคือ เห็นว่าการพัฒนาแบบเดิมที่ผ่านมานั้น เป็นลักษณะที่มาจากข้างนอก ก่อเกิดมาจากข้างนอก ไม่ว่าจะเป็นความต้องการ แนวคิด แบบจำลอง วิธีการพัฒนา ล้วนก่อตัวขึ้นมาจากภายนอกแทบทั้งสิ้น นี่จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาล้มเหลว ยูเนสโกจึงเสนอว่าการพัฒนาต้องมีลักษณะที่เริ่มจากภายใน

งานพัฒนาโดยส่วนใหญ่จะมุ่งเน้นด้านโครงการพัฒนาเศรษฐกิจแบบต่างๆ หลังจากที่ได้มีการติดตามประเมินผลโครงการดังกล่าว หลายกรณีจะพบว่า แม้ว่าผลงานจากโครงการนั้น

จะช่วยให้ชาวบ้านอยู่ดีกินดี มีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้นกว่าเดิม แต่ทว่าก็มีผลสืบเนื่องด้านลบติดตามมาหลายประการอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เช่นชาวบ้านแตกความสามัคคี ทะเลาะเบาะแว้งกันเรื่องผลประโยชน์ โครงการพัฒนาเศรษฐกิจจากภายนอกนั้นมักจะเข้าไปทำลายผู้นำชุมชนและทำให้ชุมชนแตกสลาย

นอกจากได้ชี้ให้เห็นความสำคัญการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนแล้ว กาญจนา แก้วเทพ ยังได้ให้ความหมายวัฒนธรรมโดยอาศัยเกณฑ์ 2 เกณฑ์ คือ

ประการแรก คือ เกณฑ์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม

ประการที่สอง คือ เกณฑ์การแบ่งวัฒนธรรมออกเป็นสองส่วนที่มองเห็นได้และมองเห็นไม่ได้

สำหรับเกณฑ์แรก วัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน เช่น การศึกษา สื่อมวลชน ภาษาความสนุกสนานรื่นเริง กีฬา ศิลปะ การพักผ่อนบันเทิง ดนตรี โครงการกลอน เรื่องเล่า ภาพวาดจิตรกรรม

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ที่แสดงออกเป็นรูปร่างชัดเจน ก็คือเทคโนโลยี ซึ่งแต่เดิมนั้นเทคโนโลยีสมัยก่อนจะมีลักษณะค่อนข้างเรียบง่ายไม่ซับซ้อน โดยเฉพาะเครื่องมือเกี่ยวกับการเกษตร การหุงหาอาหาร เสื้อผ้า การสร้างบ้าน การคมนาคม

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า การให้ความหมายต่อความตายและความเจ็บปวด การทรมาน การหลุดพ้นจากกิเลส เราสามารถอธิบายสิ่งต่างๆ เหล่านี้ได้จากสัญลักษณ์ พิธีกรรม ตำนาน เป็นต้น

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2534) ได้สรุปแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในงานพัฒนาของนิพนธ์ เทียนวิหาร ไว้ 2 ประการ คือ

1. ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้วคือมีระบบคุณค่าที่รวบรวมมาจากประวัติศาสตร์ เป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชนนั้นๆ เป็นวิถีชีวิต และทิศทางการพัฒนาชุมชนที่ชาวบ้านสรุปขึ้นมา แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชนคือ การให้ความสำคัญแก่ความเป็นคนและแก่ความผสมกลมกลืนกันในชุมชน การที่ชุมชนหรือหมู่บ้านอยู่มาได้เป็นเวลายาวนาน เพราะมีความผสมกลมกลืนกันในชุมชน ทั้งในขณะปัจจุบันระหว่างสมาชิกด้วยกันและหากนับย้อนขึ้นไปสมาชิกก็มีบรรพบุรุษร่วมกันด้วย การพัฒนาชุมชนจึงต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่แข็งแกร่งที่สุดของชาวบ้าน ถ้ามีวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็ง การรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมจะสำเร็จได้ไม่ยาก การต่อต้านการเอาไรต์เอาเบรียลจากภายนอกจะกระทำได้

2. วัฒนธรรมชุมชนนี้เป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสิ่งทีประชาชนสร้างขึ้นมาเอง เพราะฉะนั้นหากนักพัฒนาต้องการเข้าใจและปฏิบัติการให้สอดคล้องกับชาวบ้าน ก็ต้องเข้าใจวัฒนธรรมชุมชน ต้องศึกษาประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของชาวบ้านในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน นอกจากนั้นนักพัฒนาและปัญญาชนในชุมชนอาจช่วยผลักดันการพัฒนาชุมชนให้มีพลังยิ่งขึ้นได้ โดยการร่วมกับชาวบ้านวิเคราะห์และจะทำให้ชาวบ้านมีจิตสำนึกที่แจ่มชัดในวัฒนธรรมของเขา เพราะสิ่งที่ชาวบ้านปฏิบัติมาช้านานนั้นนานเข้าจะกลายเป็นเรื่องของจิตใต้สำนึก คือลืมไปว่าทำอย่างนั้นเพราะอะไร การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชนจะช่วยให้สามารถรู้พื้น ค้นหาได้ว่าการปฏิบัติและพิธีกรรมมีที่มาอย่างไร ทำให้ชาวบ้านตื่นและรับรู้เอกลักษณ์และคุณค่าของตัวเอง ค้นพบจิตสำนึกอิสระของชุมชน เห็นคุณค่าของการรวมตัวเป็นชุมชน และทราบซึ่งในประวัติศาสตร์การต่อสู้ร่วมกันตลอดมาเห็นภัยของการครอบงำของวัฒนธรรมแปลกปลอมจากภายนอกที่มุ่งเพื่อเอาวัดเอาเปรียบชาวบ้าน

บำรุง บุญปัญญา นักพัฒนาอาวุโส มีความคิดว่า มีวัฒนธรรมอยู่สองกระแส กระแสหนึ่งเรียกว่าวัฒนธรรมชาวบ้าน อีกกระแสหนึ่งคือวัฒนธรรมทุนนิยม วัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของคนชั้นกลางและชนชั้นสูง สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่อยู่กับธรรมชาติ อยู่กับการใช้แรงงาน และชุมชนเครือญาติ ชุมชนหมู่บ้าน เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน ไม่ว่าธรรมชาติข้างนอกจะเป็นอย่างไร จะเปลี่ยนแปลงไปเช่นไร ความเป็นหมู่บ้านหรือชุมชนคงทนมาเป็นเวลาหลายร้อยปี มีความเป็นอยู่ที่สืบช่วงกันมาเป็นเวลาอันยาวนาน ลักษณะเช่นนี้คือ ลักษณะที่เรียกมันเป็นสิ่งคมในตัวของมันเอง ซึ่งสังคมเป็นตัวของตัวเองมานาน เช่นนี้ ก็แสดงว่าต้องเป็นสิ่งคมที่มีเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมที่เป็นอิสระ ชุมชนหมู่บ้านจึงมีระบบความเชื่อและวิถีการพัฒนาที่เป็นอิสระของตัวเองอยู่แล้ว

ประเวศ วะสี (2542) เสนอแนวคิดวัฒนธรรมกับการพัฒนา วัฒนธรรม คือพลังของสังคมทางภูมิปัญญา เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ จิตใจ การเมือง สังคม สิ่งแวดล้อมพร้อมกันไป

มนุษยชาติมีความมั่งคั่งหรือวัฒนธรรม อันหมายถึงการเรียนรู้ สะสมความรู้และการถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบของการปฏิบัติ การปฏิบัติหรือพฤติกรรมของชุมชน หรือวิถีของชุมชน มีวัฒนธรรม

มนุษย์เกิดมาท่ามกลางวัฒนธรรมหรือการปฏิบัติของคนรอบตัว จึงเรียนรู้โดยวัฒนธรรม มนุษย์ถูกหล่อหลอมหรือเรียนรู้โดยวัฒนธรรม การปฏิบัติก็เช่นการยืนสองขา การเดิน การพูด การกิน การแต่งตัว การทำที่อยู่อาศัย การทำมาหากิน การปฏิบัติต่อกัน การปฏิบัติร่วมกัน หรือขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรม สุนทรียกรรม ประดิษฐ์กรรม วรรณกรรม การนับถือศาสนา การปกครอง เหล่านี้คือวัฒนธรรม

วัฒนธรรมคือการปฏิบัติหรือวิถีของชุมชนหรือสังคม การปฏิบัติหรือวิถีชีวิตของชุมชนหรือสังคม ซึ่งได้มาจากประสบการณ์จริง เลือกลง ลอกลง ใช้ และถ่ายทอดด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา อีกชื่อหนึ่งของวัฒนธรรมคือ ภูมิปัญญาดั้งเดิม

ปัญหาของการพัฒนา คือ ความคิด ความคิดที่เป็นปัญหาคือความคิดแยกเป็นส่วนๆ เช่น แยกเป็นเศรษฐกิจ จิตใจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม แล้วก็การพัฒนา แบบแยกส่วนแล้วก็เกิดปัญหาว่าอะไรสำคัญกว่าอะไร ธรรมชาติหรือความจริงของสรรพสิ่งทั้งหมดไม่แยกส่วนแต่เชื่อมโยงเป็นเรื่องเดียวกัน

ลักษณะ 8 ประการของวัฒนธรรมคือ

1. มีความหลากหลาย กระจายอำนาจจึงส่งเสริมการเมืองระบอบประชาธิปไตย กล่าวคือวัฒนธรรมมีความหลากหลายไปตามชุมชนต่างๆ ถ้าเห็นคุณค่าของวัฒนธรรมก็ต้องส่งเสริมความเป็นตัวเองทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ก็เท่ากับเป็นการกระจายอำนาจ และส่งเสริมการเมืองระบอบประชาธิปไตย

2. การกระจายรายได้สร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ จุดแข็งของเราที่คนอื่นไม่มี คือ วัฒนธรรมไทย ควรคิดเรื่องเศรษฐกิจกับวัฒนธรรมให้เชื่อมต่อกัน เช่น อาชีพการอุตสาหกรรม ถ้าพัฒนาขึ้นมาจากสิ่งที่ชาวบ้านทำหรือมีฐานอยู่ในวัฒนธรรม ประโยชน์ก็จะตกอยู่กับคนจำนวนมาก องค์การชุมชนและกระบวนการเรียนรู้ของประชาชน คือหัวใจของการพัฒนาแบบยั่งยืน ซึ่งเป็นการพัฒนาทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมพร้อมกันไป

3. ส่งเสริมศักดิ์ศรีของชุมชนท้องถิ่น วัฒนธรรมคือภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งมีรากย้อนไปไกล ถ้าเห็นคุณค่าของวัฒนธรรม ชุมชนท้องถิ่นย่อมมีศักดิ์ศรี

4. ความเป็นบูรณาการ ปัญหาของการพัฒนา เกิดจากการคิดและการกระทำแบบแยกส่วน นำไปสู่ปัญหาต่างๆ วัฒนธรรมเป็นเรื่องของความเชื่อมโยงอย่างเป็นบูรณาการทุกมิติ วัฒนธรรมเป็นเรื่องของตนทั้งหมดในชุมชนหรือสังคม ที่มีความเชื่อและระบบคุณค่าและการปฏิบัติร่วมกัน

5. สร้างความบรรสานสอดคล้องและความสมดุลยั่งยืน เพราะความเป็นบูรณาการ และความที่มีรากลึกยาวนาน วัฒนธรรมจึงมีลักษณะประสานหรือมีความบรรสานสอดคล้องระหว่างมนุษย์ทั้งกายและใจ กับสังคมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงทางธรรมชาติ

6. มีการพัฒนาจิตใจและจิตวิญญาณอันลึกซึ้ง การพัฒนาทางวัตถุไม่คำนึงถึงคุณค่าทางจิตใจและจิตวิญญาณ วัฒนธรรมคำนึงถึงเรื่องจิตใจและจิตวิญญาณอันลึกซึ้ง การเป็นมนุษย์ต้องมีจิตใจสูง วัฒนธรรมจึงเป็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์

7. ส่งเสริมความเข้มแข็งของสังคม วัฒนธรรมเป็นเครื่องส่งเสริมความเข้มแข็งของสังคม วัฒนธรรมต้องมีความเป็นชุมชน ความเป็นชุมชนต้องมีองค์กรชุมชน การมีองค์กรชุมชนทำให้ชุมชนหรือสังคมเข้มแข็ง

8. เป็นการผดุงศีลธรรมของสังคม ศีลธรรมเป็นเรื่องความถูกต้องทั้งหมด ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม จิตใจ จิตวิญญาณ ไม่ใช่เป็นเพียงวิชาจริยธรรมเท่านั้น วัฒนธรรมเป็นเรื่องของวิถีชีวิตทั้งหมด จึงมีความสำคัญต่อการผดุงศีลธรรมของสังคม

อมรา พงศาพิชญ์ (2534) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น กำหนดขึ้นมิใช่สิ่งที่ทำตามสัญชาตญาณ อาจเป็นการประดิษฐ์วัตถุสิ่งของขึ้นใช้ หรืออาจเป็นการกำหนดพฤติกรรมและ/หรือความคิด ตลอดจนวิธีการหรือระบบการทำงาน

วัฒนธรรมเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันในสังคมเดียวกันทำความตกลงกันว่าจะยึดระบบไหนดีพฤติกรรมใดบ้างที่จะถือเป็นพฤติกรรมที่ควรปฏิบัติและมีความหมายอย่างไร แนวความคิดใดจึงเหมาะสม ข้อตกลงเหล่านี้คือการกำหนดความหมายให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคม เพื่อว่าสมาชิกของสังคมจะได้เข้าใจตรงกันและยึดระบบเดียวกัน หรืออีกนัยหนึ่งเราอาจเรียกระบบที่สมาชิกในสังคมได้ตกลงกันแล้วนี้ว่า ระบบสัญลักษณ์ ดังนั้น วัฒนธรรมก็คือระบบสัญลักษณ์ในสังคมมนุษย์ที่มนุษย์สร้างขึ้น เมื่อสร้างขึ้นแล้วจึงสอนให้คนรุ่นหลังๆ ได้เรียนรู้หรือนำไปปฏิบัติ วัฒนธรรมจึงต้องมีการเรียนรู้และมีการถ่ายทอดเมื่อมนุษย์เรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมมนุษย์ก็รู้ว่าอะไร คือ ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม และส่วนใหญ่จะรู้ว่า อะไรควรทำและอะไรไม่ควรทำ ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมจึงเป็นหลักความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมาก

วัฒนธรรมในสังคมอาจแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ วัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์และจับต้องไม่ได้ เป็นต้นว่า ภาษาพูด ระบบความเชื่อ โลกทัศน์ กิริยา มารยาท ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมทางด้านวัตถุ เป็นต้นว่า อาคาร บ้านเรือน วัด และศิลปกรรม ประติมากรรมต่างๆ ตลอดจนสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ที่ใช้เป็นประจำทุกวัน

กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้ให้ความหมายของคำว่าวัฒนธรรมว่าหมายถึง วิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้สั่งสมปฏิบัติกันมา รวมทั้งความคิดต่างๆ ที่ตนได้กระทำ สร้างสม ถ่ายทอด และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งที่อาจอยู่ในรูปของความรู้ การปฏิบัติ ความเชื่อ ตลอดจนวัตถุสิ่งของที่เกิดจากการคิดประดิษฐ์สิ่งของ และการกระทำของมนุษย์ วัฒนธรรมคือความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและการปฏิบัติของมนุษย์ที่ครอบคลุมถึงวิถีชีวิต การทำมาหากิน และระบบเศรษฐกิจ

โดยได้จำแนกวิธีการทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนออกเป็น 3 แบบ ใหญ่ ๆ คือ

- 1) การนำเอาวัฒนธรรมดั้งเดิมทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหามาใช้ในงานพัฒนาโดยมีเป้าหมายหลักอยู่ที่ผลสำเร็จของงานพัฒนา
- 2) การถือเอาวัฒนธรรมเป็นเป้าหมายในตัวเอง เป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนา
- 3) แนวทางการพัฒนาที่มีมิติของวัฒนธรรมสอดแทรกเป็นยาคำในเนื้อหาทุกอย่าง โดยเฉพาะ

การทำงานพัฒนาวัฒนธรรมไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใด ควรจะหมายถึงการเคารพและเชื่อมั่นในศักยภาพพลังสร้างสรรค์ของชุมชนอันมีคุณค่าที่ดงามเป็นพื้นฐานและในการศึกษาถึงแนวทางวัฒนธรรมชุมชนในงานพัฒนาควรจะพิจารณาในเนื้อหาและรูปแบบ 2 ประเภท คือ

- 1) ทักษะแบบการนำเอาวัฒนธรรมชุมชนเป็นเครื่องมือ โดยมองว่างานพัฒนาจะสามารถนำเอาวัฒนธรรมมาใช้ในลักษณะโครงการพัฒนา โดยเป็นเครื่องมือหรือวิธีการทำงานที่ตอบสนองกับผลประโยชน์และความต้องการของประชาชน และการทำงานพัฒนาให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต ระบบคิด โลกทัศน์ ซึ่งรวมถึงวัฒนธรรมของประชาชน

- 2) ทักษะแบบโครงสร้าง ต้องมีความผูกพันอยู่กับโครงสร้างของสังคม วัฒนธรรม การผลิต กระบวนการผลิต และผลผลิต โดยการผลิตวัฒนธรรมนั้นย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและบริบทต่าง ๆ ของสังคม

การศึกษาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงเป็นการศึกษารากฐานความเป็นมาของชุมชนผ่านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และพัฒนาการทางสังคม ทำให้เราเข้าใจถึงที่มาของรากฐานปัญหาและเข้าใจวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของชุมชนได้อย่างถูกต้องและไม่บิดเบือน การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นกุญแจที่สำคัญที่จะทำให้เราเข้าใจวิถีคิด วิถีมองโลก ด้วยมุมมองโลกทัศน์แบบสายตาของคนภายในจึงทำให้เราเข้าใจชุมชนได้มากกว่าการศึกษาชุมชนด้วยมุมมองสายตาจากคนภายนอก ซึ่งนั่นอาจทำให้เราตีความและเข้าใจชุมชนอย่างผิดๆนั่นเอง เพราะวัฒนธรรมชุมชนคือวิถีชีวิต ที่มีความหลากหลายและซับซ้อน หากเราสามารถเข้าถึงวิถีคิดแบบคนภายในได้ ซึ่งนั่นก็หมายความว่าเราเข้าถึงวิถีชีวิตของชุมชนได้นั่นเอง

การวิจัยครั้งนี้ได้ใช้แนวคิดเรื่องนี้เพื่อวิเคราะห์ถึงความเป็นชุมชนว่า ชุมชนทุกๆ แห่งล้วนมีพัฒนาการของตนเอง ทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทางความเชื่อ บนพื้นฐานการปรับตัวเพื่อให้การดำรงชีวิตสอดคล้องกับระบบนิเวศและเชื่อมต่อการสืบสานวัฒนธรรม ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้แนวคิดดังกล่าวมีความซับซ้อนเนื่องจากกลไกทางวัฒนธรรมมีความหลากหลาย การศึกษาแนวคิดดังกล่าวจะ

ช่วยให้เราสามารถมองชุมชนด้วยมิติมุมมองที่หลากหลาย และมีความเข้าใจในกระบวนการภายในของชุมชนได้ดียิ่งขึ้น

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง

การพึ่งพาตนเอง คือการที่สังคมมีการจัดระบบเพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนเอง ด้วยการร่วมมือกับคนอื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ทั้งนี้การพึ่งพาตนเองที่แท้จริงกินความรวมถึงว่ากลุ่มนั้นมีอิสระในการตั้งเป้าหมาย และมีอิสระในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายโดยอาศัยความพยายามและกำลังของตน การศึกษาแนวคิดการพึ่งพาตนเองนี้ มีการให้ความหมายดังนี้

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (2542) ได้กล่าวถึงความหมายการพึ่งตนเองของชุมชน โดยพิจารณาจากรูปแบบการผลิตว่า ชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้มี 2 ระดับ ระดับแรกคือ ชุมชนที่มีการผลิตพอเลี้ยงชีพ เป็นการผลิตทุกอย่างเฉพาะพอกินพอใช้และไม่สามารถผลิตได้มากเพราะข้อจำกัดของการผลิต อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนให้เลี้ยงตัวเองได้ ระดับที่ 2 คือชุมชนที่ผลิตทุกอย่างได้เพียงพอ แล้วยังมีผลผลิตเหลือเพราะวิทยาการการผลิตหรือความสามารถในการผลิตเพิ่มขึ้น และนำผลผลิตส่วนที่เหลือไปแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้ผลผลิตอย่างอื่นมา รูปแบบการผลิตในระดับที่ 2 เป็นรูปแบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองที่ดีที่สุดและไม่เป็นการปกปิดตัวเองจากการค้าการตลาด เพราะจะต้องมีความสัมพันธ์ในเชิงพึ่งพาอาศัยกันในการแลกเปลี่ยนผลผลิตส่วนเกินของตนกับของคนอื่น

กาญจนา แก้วเทพ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) ได้ให้ความหมายของการพึ่งพาตนเองแบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ

1) ในเชิงปัจเจกบุคคล การพึ่งพาตนเองหมายถึงกิจกรรมทั้งหลายที่กระทำโดยปัจเจกชนและครัวเรือนเพื่อบรรลุถึงการมีหลักประกันของการดำรงชีพของเขา

2) ในลักษณะกลุ่มการพึ่งพาตนเองหมายถึง สังคม (กลุ่ม) ที่มีการจัดระบบเพื่อให้ประชาชนดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนเองด้วยวิธีการช่วยเหลือตนเอง ด้วยความร่วมมือกับผู้อื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ทั้งนี้การพึ่งพาตนเองอย่างแท้จริงต้องกินความรวมถึงว่ากลุ่มนั้นมีอิสระ ในการตั้งเป้าหมายและอิสระในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายโดยอาศัยความพยายามและกำลังของตน

อภิชาติ ทองอยู่ และคณะ (2537) ได้แบ่งขอบเขตของการพึ่งพาตนเองได้เป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องกันคือ

1) การพึ่งพาตนเองทางกายภาพ ได้แก่ การพึ่งพาตัวเองทางเศรษฐกิจและการปกครอง ตลอดจนการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมตามแบบของตัวเอง ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักโดยสัมพันธ์กับส่วนที่สองคือ

2) การพึ่งพาตัวเองทางวัฒนธรรม ความเชื่อ สติปัญญา และอำนาจการตัดสินใจ ซึ่งมีผลต่อกันและกันทั้งสองด้าน เป็นการสร้างสังคมที่มีแบบแผนทางวัฒนธรรมและการผลิตแบบของตัวเอง มีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก ที่ศักยภาพที่ดำเนินไปตามรากฐานแห่งวัฒนธรรมของตัวเองสูง ขณะเดียวกันก็มีการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันและกัน เสริมไปด้วยทั้งทางในหมู่บ้าน และภายนอกหมู่บ้านในความเป็นตัวของตัวเองที่สืบทอดวิถีแห่งการพึ่งพาตนเองได้ทั้งสองด้าน

สถาบันวิจัยสังคมได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับท้องถิ่นที่เรียกว่า พึ่งตนเองได้แล้วว่าควรมีลักษณะต่างๆ ดังนี้

- 1) ทรัพยากรภายในเพียงพอแก่การบริโภคของท้องถิ่น
- 2) อัตราการเจริญเติบโตของท้องถิ่นนั้นๆเกิดจากการลงทุนหรือใช้ทรัพยากรภายในเป็นสำคัญ
- 3) ขนาดของประชากรพอเหมาะกับการผลิตภายใน
- 4) มีโครงสร้างพื้นฐานทางด้านกายภาพ และสังคมเพียงพอแก่ความต้องการพื้นฐานของชุมชน

ณรงค์ เส็งประชา (2529) ได้ให้ความหมายของการพึ่งพาตนเองของชุมชน โดยพิจารณาจากรูปแบบการผลิตว่าชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้มี 2 ระดับ ระดับแรก คือ ชุมชนที่มีการผลิตพอเลี้ยงชีพ เป็นการผลิตทุกอย่างเฉพาะพอกินพอใช้ และไม่สามารถผลิตอะไรได้มากเพราะด้อยวิทยาการการผลิตอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนให้ด้อยลงตัวเองได้ ระดับที่สอง คือชุมชนที่ผลิตทุกอย่างได้เพียงพอแล้ว ยังมีผลผลิตเหลือเพราะวิทยาการผลผลิตหรือความสามารถในการผลิตเพิ่มขึ้น และนำผลผลิตส่วนที่เหลือไปแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้ผลผลิตอย่างอื่นมา รูปแบบการผลิตระดับที่ 2 เป็นรูปแบบการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองที่ดีที่สุดและไม่เป็นการปิดตัวเองจากการค้า การตลาด เพราะจะต้องมีความสัมพันธ์ในเชิงพึ่งพาอาศัยกัน ทำนอง “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า” ในการแลกเปลี่ยนส่วนเกินของตนกับคนอื่น

เสรี พงศ์พิศ (2531) แสดงความคิดเห็นว่า การพึ่งพาตนเองเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในกลุ่มชนที่มีลักษณะร่วมกัน เช่น กลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน ศาสนาเดียวกัน ภาษาเดียวกัน หรือหมู่บ้านเดียวกัน เป็นต้น การพึ่งกันเกิดจากความจำเป็นเชิงสังคมหลายประการ กล่าวคือ

มนุษย์มีขีดจำกัดทางด้านกายภาพ แต่กิจกรรมบางอย่างต้องอาศัยแรงงานมากมาย การพึ่งตนเอง นอกจากเงื่อนไขด้านแรงงานแล้ว บางครั้งเกิดจากขีดความสามารถทางด้านภูมิปัญญาของแต่ละคน และประกอบการขีดจำกัด ด้านทรัพยากรที่เป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิต ทำให้ต้องแบ่งปันอาหารกัน เช่นผู้มีข้าวแลกผู้มีปลา ผู้มีเกลือแลกกับผู้มีพริก เป็นต้น ซึ่งโดยทั่วไปการช่วยเหลือกันจะเริ่มในหมู่ญาติพี่น้องก่อนแล้วค่อยขยายวงออกไปภายนอก

การพึ่งพากันภายในชุมชนและระหว่างชุมชน ผสมผสานอยู่ในโครงสร้างหลายระบบ เช่น ระบบผลิต ระบบการปกครอง ระบบศาสนา เป็นต้น การพึ่งพากันในระบบการผลิตอาศัย ประเพณีเป็นสื่อกลางแห่งความร่วมมือ เช่น ประเพณีลงแขกดำนาเกี่ยวข้าว การทำบุญต่างๆ ตลอดจนการสร้างสาธารณสมบัติร่วมกัน รูปแบบการช่วยเหลืออาจสละแรงงาน แรงใจ หรือ กำลังทรัพย์มากน้อยตามอัธยาศัย และเมื่อเกิดผลผลิตก็จะแลกเปลี่ยนแบ่งปันซึ่งกันและกัน ผลการพึ่งพาตนเองได้ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อปัจเจกชน และชุมชน โดยทำให้ทุกคนมีส่วนร่วมปรับปรุง คุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคมโดยช่วยกันทำ ช่วยกันใช้ ช่วยกันรักษา ชีวิตมีคุณภาพ มีความผาสุกกลมกลืนระหว่างผู้คนในชุมชน เป็นระเบียบกฎเกณฑ์ทางสังคมที่ทุกคนยอมรับและเคารพ ในกฎเกณฑ์ เป็นวิถีชีวิตที่คนในชุมชนปฏิบัติ และมีการสืบทอดในวัฒนธรรมการพึ่งพากันมา ช้านาน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2543) กล่าวถึงสังคมไทยในอนาคตมีแนวโน้มจะเกิดปัญหาที่มีลักษณะซับซ้อนและเชื่อมโยงกันมากขึ้นทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม สิ่งที่สังคมไทยและโลกในอนาคตต้องการคือ กลไกในการจัดการกับปัญหาที่ยุ่งยากและสลับซับซ้อนเหล่านี้ เพื่อสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืน จากประสบการณ์ของกรณีในประเทศไทยและนานาประเทศได้ให้คำตอบว่า กลไกการจัดการนี้คือความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งมีตัวอย่างให้เห็นมากมายว่า การพัฒนาองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งและมีบทบาทสำคัญในการพัฒนานั้นนับเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ช่วยในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน และสังคมในทุกๆ ด้าน ทั้งทางด้าน เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การศึกษา และสุขภาพอนามัย

กาญจนา แก้วเทพ (2538) กล่าวว่า ในหมู่บ้านที่ต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหา ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้น จะมีกลุ่มชาวบ้านที่ก้าวออกมาเป็นแถวหน้ามีการพยายามหาวิธีการ ต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่นของ เขาเอง หรือแหล่งความรู้ที่มาจากภายนอกชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยอาศัยแนวทาง การพึ่งตนเอง การมีกลุ่มเช่นนี้ดำรงอยู่นั่นเองที่เป็นตัวอธิบายถึงความสามารถที่ชุมชนชนบท สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2543) กล่าวว่า เงื่อนไขที่จะทำให้เกิดพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้าน 6 ประการคือ

- 1) ต้องเป็นการพัฒนาแบบกลุ่ม คือจะต้องมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีสมาชิกเข้าร่วมในกิจกรรมที่จะทำมากพอ
- 2) ต้องมีจิตสำนึกที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และจะต้องทำจิตสำนึกนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการกลับไปปรับฟื้นความทรงจำร่วมกันเกี่ยวกับความทรงจำที่จะต้องร่วมงานกันเป็นกลุ่มเป็นการกระตุ้นจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชุมชนให้เกิดขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นตัวของตัวเองของหมู่บ้านด้วย เพราะเท่ากับเป็นการแสดงถึงเอกลักษณ์ของหมู่บ้าน ทำให้สามารถมีจิตสำนึกในการกำหนดชะตากรรมของตัวเองได้
- 3) ต้องมีการผลิตซ้ำจิตสำนึกให้เกิดขึ้นมาอีก มีการถ่ายทอดจิตสำนึกนี้ไปสู่คนรุ่นต่อไปในชุมชน
- 4) ต้องมีการรวมตัวในรูปแบบองค์กรอย่างใดอย่างหนึ่ง เราต่างมีการรวมตัวกันในกลุ่มในหน่วยย่อยคือ ในหมู่บ้านสามารถจะร่วมกันเป็นสหพันธ์ เพื่อสามารถรองรับกับสถาบันภายนอก เช่น พ่อค้า และรัฐได้อย่างมีพลัง โดยแต่ละหน่วยย่อยก็จะต้องมีความเป็นตัวของตัวเองหรือเอกลักษณ์และความเป็นอิสระ
- 5) ต้องมีการประสานทางวัฒนธรรมกับคนกลุ่มอื่นๆในสังคมด้วย เช่น ชนชั้นกลางบางส่วน และกลุ่มคนที่เสียเปรียบในเมือง อันจะทำให้แนวคิดในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้านมีพลังมากขึ้น
- 6) ชุมชนควรจะต้องมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมธรรมชาติ เพราะสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์เป็นปัจจัยสำคัญในการพึ่งตนเองของชาวบ้าน

กล่าวโดยสรุปแล้วการพึ่งพาตนเองเป็นการแสดงถึงพลังของชุมชนในการที่จะเข้ามามีบทบาทในการกำหนดความเป็นของชุมชนด้วยตัวของชุมชนเอง เนื่องจากพึ่งพาตนเองเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงอัตลักษณ์และความเป็นชุมชนภายใต้รากฐานค่านิยมเดียวกัน และเป็นสิ่งเดียวที่ช่วยรวมกลุ่มสมาชิกในชุมชนให้หันมาตระหนักถึงการแก้ไขปัญหาเพื่อความอยู่รอดร่วมกัน

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

เกษม จันทรแก้ว (2525) ได้รายงานว่ ในขั้นแรก การอนุรักษ์จะใช้คำสองคำ คือ การสงวน (to preserve) ซึ่งหมายถึงการเก็บรักษาของที่หายากเอาไว้ อีกคำหนึ่งก็คือ การป้องกัน การสูญเสีย (to prevent waste) ซึ่งหมายถึงการป้องกันทุกวิถีทางที่จะให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ให้มีการสูญเสียเกิดขึ้น ต่อมาในยุคหลังทรัพยากรมีการนำออกไปใช้อย่างฟุ่มเฟือยทำให้ ร่อยหรอลงไป จึงน่าจะมีการฟื้นฟูและหาทางเพิ่มพูนให้มากเสียก่อนที่จะนำออกไปใช้ เพราะ ฉะนั้นจึงเกิดหลักการที่ว่าจะต้องหาทางเพิ่มทรัพยากรให้มากกว่าก่อนที่จะนำออกไปใช้ในอนาคต และถ้ามีทรัพยากรอยู่แล้วก็ต้องหาทางให้มีใช้ตลอดไปเช่นกัน (to increase and sustain the supply) จึงพอสรุปความหมายของ “อนุรักษ์” ว่าเป็นการใช้ตามความต้องการและประหยัดไว้ เพื่อใช้ในอนาคต ใช้อย่างมีเหตุมีผล และมีการสร้างสรรค์ ซึ่งนับว่าเป็นการหลีกเลี่ยงการใช้ ทรัพยากรมิให้มีการสูญเปล่าจากการใช้ และหาวิธีการที่จะบำรุงรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อม พร้อมกับการใช้ทรัพยากร

เกษม จันทรแก้ว (2525) กล่าวว่า การอนุรักษ์ หมายถึง การใช้ การเก็บรักษา การรักษา/ ซ่อมแซม การฟื้นฟู การพัฒนา การป้องกัน การสงวน และการแบ่งเขตต่อทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม เพื่อจะได้อำนวยให้คุณภาพในการสนองความเป็นอยู่ของมนุษย์ตลอดไป ดังนั้นการอนุรักษ์ คือ การจัดการของมนุษย์ในการใช้ชีวิตรวม (Biosphere) เพื่อที่จะให้ได้ ผลประโยชน์ที่ดีที่สุดและยั่งยืนแก่ชนรุ่นปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกัน ก็เป็นการรักษาศักยภาพที่จะ ดำรงความต้องการและความจำเป็นของชนรุ่นต่อไปในอนาคต ดังนั้น การอนุรักษ์คือ การสร้างสรรค์ การรวบรวม การสงวน การรักษาไว้ การใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืน การทดแทนและการส่งเสริมสิ่งแวดล้อม ทางธรรมชาติ ทั้งนี้การอนุรักษ์เกี่ยวข้องทั้งทรัพยากรที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

นิวัติ เรืองพานิช (2542) ให้ความหมาย การอนุรักษ์ (Conservation) หมายถึง การรู้จัก ใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาดให้เป็นประโยชน์ต่อมหาชนมากที่สุด และใช้ได้เป็นเวลายาวนาน ที่สุด ทั้งนี้ต้องให้สูญเสียทรัพยากรโดยเปล่าประโยชน์น้อยที่สุด และต้องกระจายการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรโดยทั่วถึงกัน ฉะนั้นการอนุรักษ์จึงไม่ได้หมายถึงการเก็บรักษาทรัพยากรไว้เฉยๆ แต่ ต้องนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์ให้ถูกต้องตามกาลเทศะ และพยายามให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม น้อยที่สุดด้วย

นอกจากนี้ นิวัติ เรืองพานิช (2541) ยังได้กล่าวไว้ว่า การอนุรักษ์ที่แท้จริงก็คือ การ ประยุกต์หลักหลักวิชานิเวศวิทยาไปสู่การปฏิบัติให้เกิดผลดีต่อระบบธรรมชาติ แต่ในสายตาของ ประชาชนทั่วไปมักจะมองนักอนุรักษ์ว่าเป็นพวกที่ต่อต้านสังคมและต่อต้านการพัฒนาทุกรูปแบบ

แต่ความเป็นจริงแล้ว นักอนุรักษ์ที่แท้จริงไม่เห็นด้วยเฉพาะการพัฒนาที่ขาดการวางแผนที่ดี ซึ่งมักจะเป็นการพัฒนาที่ทำลายระบบธรรมชาติหรือระบบนิเวศ ซึ่งเท่ากับเป็นการทำลายคุณภาพชีวิตและกฎแห่งการอยู่รอดของมวลมนุษยชาติ จุดมุ่งหมายของนักอนุรักษ์มีอยู่ 2 ประการ คือ

1. หาหลักประกันในการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม โดยพิจารณาทั้งในแง่ความสวยงามตามธรรมชาติเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ และความจำเป็นที่จะต้องใช้ผลผลิตจากทรัพยากรนั้น

2. หาหลักประกันในการใช้ประโยชน์จากพืช สัตว์ และวัตถุธาตุทั้งหมดให้ได้อย่างยั่งยืน และสม่ำเสมอตลอดไป ภายใต้ความสมดุลระหว่างการเก็บเกี่ยวกับการเกิดขึ้นทดแทนใหม่

การอนุรักษ์ที่ดีนั้นจะต้องมีการทะนุบำรุงรักษาสภาพดั้งเดิมเอาไว้ เพื่อใช้เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการเปรียบเทียบกับโครงการพัฒนาต่าง ๆ มิฉะนั้นจะไม่สามารถทราบผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงระบบธรรมชาติ และไม่สามารถหลีกเลี่ยงความเสียหายที่จะติดตามมา รวมทั้งไม่สามารถตัดสินใจดำเนินการอย่างถูกต้องได้

ในปัจจุบันนักอนุรักษ์ได้เปลี่ยนมาสนใจการอนุรักษ์อย่างเป็นระบบมากกว่าการอนุรักษ์เฉพาะทรัพยากรที่สนใจเท่านั้น เพราะผลกระทบจากการตัดสินใจผิดพลาดในการทำลายหรือตัดแปลงสิ่งแวดล้อมนั้น มีมากเกินกว่าที่จะมองเห็นและเข้าใจได้เนื่องจากระบบธรรมชาติมีความสลับซับซ้อนได้มีวิวัฒนาการมานานนับล้านปี กว่าจะมาอยู่ในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การตัดแปลงและทำลายธรรมชาติและทรัพยากรเพียงชั่วระยะเวลาอันสั้นนี้จะสร้างปัญหาที่ติดตามมามากและยากจะแก้ไขได้

ความผิดพลาดจากการใช้ทรัพยากรไม่เพียงแต่ทำให้ต้องสูญเสียทรัพยากรที่ไม่สามารถจะนำกลับคืนสู่สภาพเดิมได้แล้วเท่านั้น แต่ยังต้องเสียงบประมาณอีกมากมายในการแก้ไขปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นตามมา ซึ่งไม่อาจคาดคะเนล่วงหน้าได้ด้วย ดังนั้นโครงการพัฒนาใด ๆ ก็ตามควรจะได้มีการศึกษาและวางแผนให้รอบคอบ โดยแน่ชัดว่าจะเป็นประโยชน์ต่อสังคมมนุษย์รวมทั้งทราบถึงผลกระทบ และหาวิธีการแก้ไขก่อนที่จะเริ่มดำเนินการ ไม่ใช่เพื่อหวังผลทางเศรษฐกิจเพียงชั่วคราวครั้งชั่วคราวแต่เพียงอย่างเดียว จะต้องมองถึงผลระยะยาวที่จะเกิดขึ้นด้วยเสมอ

แนวทางในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเป็นเรื่องที่ยุ่ยากสลับซับซ้อน มักเป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ซึ่งนอกเหนือความสามารถของแต่ละบุคคลจะแก้ไขได้โดยลำพังได้ จำเป็นจะต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่าย แต่ทุกคนก็มีส่วนช่วยเหลือทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ตามควรแก่สภาพได้ ดังนี้คือ พยายามศึกษาและให้ความสนใจเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม พยายามส่งเสริมเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวไปยังผู้อื่นให้ขยายวงกว้าง พยายามฝึกตนเองให้เป็นคนรักธรรมชาติ ช่วยเหลือและร่วมมือในการปลูกต้นไม้

ทุกครั้งที่มีโอกาส พยายามใช้ทรัพยากรทุกอย่างโดยประหยัดและให้เป็นประโยชน์มากที่สุด และให้ความร่วมมือในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติในทัศนะของ นิวัติ เรื่องพานิช (2525) หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ มีประโยชน์สามารถสนองตอบความต้องการของมนุษย์ได้ เช่น บรรยากาศ ดิน น้ำ ป่าไม้ พืชหญ้า สัตว์ป่า แร่ธาตุ พลังงาน รวมทั้งกำลังงานของมนุษย์ด้วย นอกจากนี้ยังให้ความหมายของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติว่า หมายถึง การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดคือ ใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุดและมีการสูญเสียไปโดยเปล่าประโยชน์น้อยที่สุด ตลอดจนจะต้องกระจายการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้ทั่วถึงกันด้วย ฉะนั้นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจึงมิได้หมายถึงการเก็บรักษาทรัพยากรธรรมชาติไว้เฉยๆ แต่จะต้องนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ให้ถูกต้องตามกาลเทศะ

ถนอม เปรมรัศมี (2513) ได้ให้ความเห็นว่า “..ทรัพยากรธรรมชาติเป็นมรดกที่มีคุณค่าที่ธรรมชาติให้ไว้ เพื่อมนุษย์จะได้ใช้สอยในการดำรงชีวิต จึงจำเป็นต้องศึกษาค้นคว้าถึงการใช้ทรัพยากรต่างๆ ให้ถูกต้อง มิฉะนั้นทรัพยากรเหล่านั้นจะต้องหมดไปอย่างรวดเร็ว”

นิวัติ เรื่องพานิช (2516) ได้เสนอแนวคิดและหลักการในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไว้ดังนี้

- 1) การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดให้เป็นประโยชน์ต่อมหาชน และใช้ประโยชน์ได้เป็นเวลานาน
- 2) ทรัพยากรธรรมชาติจำเป็นอย่างกว้างๆ ออกเป็นทรัพยากรที่เกิดขึ้นใหม่ได้ เช่น น้ำ ป่าไม้ สัตว์ป่า พืชหญ้า และพืชพรรณอื่นๆ กับทรัพยากรที่ไม่สามารถเกิดขึ้นใหม่ได้ เช่น แร่ต่างๆ เป็นต้น
- 3) ปัญหาสำคัญที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ การอนุรักษ์ทรัพยากรดินที่ยังอุดมสมบูรณ์อยู่ให้คงคุณสมบัติที่อยู่ตลอดไป ในขณะที่เดียวกันจะเป็นผลดีต่อทรัพยากรอื่นๆ เช่น น้ำ ป่าไม้ และสัตว์ป่าด้วย
- 4) การอนุรักษ์หรือการจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติ ต้องคำนึงถึงทรัพยากรทุกอย่างในเวลาเดียวกัน ไม่ควรจะแยกพิจารณาเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เพราะทรัพยากรทุกอย่างมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด
- 5) ในการวางแผนการจัดการกับทรัพยากรอย่างชาญฉลาดนั้น จะต้องไม่แยกมนุษย์ออกจากสภาพแวดล้อม

วินัย วีระวัฒนานนท์ (2540) ได้กล่าวถึงหลักการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

1. การใช้ให้นานที่สุดการใช้ทรัพยากรทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ใดๆ จะต้องถนอมรักษาเพื่อให้ได้ใช้สิ่งของเหล่านั้นให้นานที่สุด ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้อย่างรวดเร็วเกินไป
2. การใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด การใช้สิ่งของต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ให้ได้มากที่สุด และมีผู้ได้รับประโยชน์จำนวนมาก จะช่วยลดปริมาณความต้องการทรัพยากรธรรมชาติลงได้
3. การนำกลับมาใช้ใหม่ ของใช้หลายอย่างได้นำมาใช้จนเก่า หรือหมดสภาพการใช้ไปแล้วถ้าได้นำมาปรับปรุงหรือเปลี่ยนสภาพให้เป็นวัตถุดีบ เพื่อทำให้เป็นสินค้ากลับมาใช้ใหม่จะช่วยทำให้ลดการแสวงหาทรัพยากรและลดการทำลายสิ่งแวดล้อมลงได้
4. การทดแทนทรัพยากรบางชนิดหายากหรือมีอยู่จำนวนน้อย การแสวงหาวัสดุอื่นที่มีอยู่มากหรือมีค่าน้อยกว่ามาใช้ทดแทนจะช่วยลดการสูญเสียทรัพยากรที่หายากลงได้ และยังช่วยทำให้วัสดุหรือทรัพยากรที่ไม่มีค่ากลับมีค่าเพิ่มขึ้นด้วย
5. การบูรณะซ่อมแซมสิ่งของเครื่องใช้หลายชนิด ถ้าได้รับการบูรณะซ่อมแซมในส่วนที่ชำรุดหรือสึกหรอให้กลับสู่สภาพที่ใช้งานได้จะช่วยยืดอายุการใช้ และลดอัตราการทำลายสิ่งแวดล้อมได้
6. การฟื้นฟูความเสื่อมโทรม ทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถเกิดขึ้นใหม่ได้ และอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม ควรมีการเร่งฟื้นฟู เพื่อให้มีทรัพยากรไว้ใช้ และเพื่อรักษาความสมดุลธรรมชาติ
7. การลดอันตรายจากสารพิษ สารพิษหลายชนิดเมื่อนำไปทิ้งจะก่อให้เกิดอันตรายต่อมนุษย์และระบบนิเวศ ดังนั้นก่อนทิ้งสารพิษหรือของเสียเหล่านั้น ควรทำให้สารพิษหรือของเสียอยู่ในสภาพที่ก่อให้เกิดอันตรายต่อระบบนิเวศให้น้อยที่สุด

จรรยา สุภาพ (2532) ได้ให้หลักการโดยทั่วไปในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งออกเป็น 2 วิธีการใหญ่ ๆ คือ

1. การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติโดยตรง
 - 1.1 การประหยัด ใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้สูญเปล่าน้อยที่สุด ให้เป็นประโยชน์แก่คนมากที่สุด
 - 1.2 การถนอม โดยการใช้อย่างรอบคอบ เพื่อที่จะได้มีทรัพยากรธรรมชาติไว้ใช้นานๆ
 - 1.3 การบูรณะฟื้นฟู เป็นการปรับปรุงทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมคุณภาพแล้วให้มีคุณภาพเหมือนเดิม
 - 1.4 การปรับปรุงให้มีสภาพดีกว่าธรรมชาติโดยใช้เทคนิควิธีการต่างๆ เพื่อเพิ่มคุณภาพทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ให้มีคุณภาพสูงขึ้น

1.5 การใช้สิ่งอื่นทดแทนโดยจัดหาทรัพยากรที่มีราคาถูกลงและหาง่ายมาใช้ทดแทนทรัพยากรธรรมชาติที่มีราคาแพง หรือหายาก หรือการใช้วัสดุสังเคราะห์แทนทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดสิ้นไป

2. การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยทางความร่วมมือทางสังคมเป็นการร่วมมือจากหลายๆ ฝ่ายในสังคมที่ได้ตระหนักถึงประโยชน์และความจำเป็นจะต้องมีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อประโยชน์ต่อมนุษย์อย่างกว้างขวาง ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ซึ่งพึงกระทำได้ดังต่อไปนี้

2.1 การให้การศึกษาเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ควรให้การศึกษาอบรมตั้งแต่เด็ก ทั้งในระบบครอบครัวและโรงเรียน

2.2 การให้ความร่วมมือต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยทุกคนร่วมมือกันไม่ตัดต้นไม้ ทำลายป่า การล่าสัตว์ การทำลายแหล่งน้ำ

2.3 การให้ความร่วมมือกันเพื่อเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

2.4 การตราพระราชบัญญัติเพื่อการควบคุม ป้องกัน และปราบปรามการทำลายทรัพยากรธรรมชาติให้เหมาะสมกับสภาพปัจจุบันมากยิ่งขึ้น ประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรง และหน่วยงานเอกชน มูลนิธิ ชมรมต่างๆ เพื่อการดำเนินการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

วิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

1) การอนุรักษ์โดยองค์กรชุมชน

การอนุรักษ์ป่าของชุมชนเป็นการดำเนินการโดยองค์กรชุมชน การเกิดขององค์กรชุมชนมีเงื่อนไขหลักอยู่ 2 ประการ คือ เงื่อนไขที่เกิดจากภายในชุมชนเองและเงื่อนไขที่เกิดจากภายนอกชุมชน แต่มีผลกระทบต่อคนในชุมชน เงื่อนไขภายในชุมชนคือการได้รับประโยชน์จากป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม บทบาทและความสามารถของผู้นำเป็นส่วนที่สำคัญในการกระตุ้นชาวบ้านให้มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่า ส่วนเงื่อนไขภายนอกชุมชนนั้น คือ ภัยธรรมชาติ เนื่องจากการกระทำของคน บางกลุ่มและมีผลทำให้คนในชุมชนได้รับความเดือดร้อน ทำให้สมาชิกตระหนักถึงพิษภัยของการตัดไม้ทำลายป่าและร่วมกันคิดหาทางป้องกันแก้ไข การมีบุคคลภายนอกเข้ามาแย่งชิงทรัพยากร ซึ่งส่งผลกระทบต่อดำรงชีวิตของคนในชุมชน และบทบาทของเจ้าหน้าที่และหน่วยงานภายนอก ซึ่งเป็นบทบาทของการสนับสนุนคำแนะนำ เป็นต้น (ชอบ เข็มกลัด, 2535)

เสนห์ จามริก (2536) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขการอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชน 8 ประการคือ

1. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่ามีความเป็นชุมชนสูง คือมีรูปแบบและความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชน
2. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าจะต้องมีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อยู่ในสภาพที่ใช้ได้และยังมีศักยภาพพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน
3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน
4. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าจะต้องมีจิตสำนึกในการรักษาป่า มีความเข้มข้น และลึกซึ้งมากกว่ามีผลประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น ซึ่งอาจมีเงื่อนไขเกิดจากประเพณีความเชื่อ และการผลิตซ้ำของอุดมการณ์สืบทอดกันมา
5. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าจะต้องมีผู้นำที่เข้มแข็งที่จะควบคุม รักษากฎระเบียบ และสามารถปรับภูมิปัญญา และจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงได้
6. ชุมชนมีการจัดตั้งองค์กรประชาชนที่มีความรับผิดชอบในการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม
7. ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าจะต้องมีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน
8. ชุมชนที่สามารถรักษาป่าไว้ได้จะต้องมีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และเป็นธรรมใน 3 ประเด็น คือ หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบการจัดการทรัพยากร

2) การอนุรักษ์โดยความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม

เมื่อพิจารณาจากหน้าที่ของพิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์ (สหทยา วิเศษ, 2540) พบว่าคุณค่าของพิธีกรรมมีบทบาทสำคัญต่อพฤติกรรมมนุษย์ต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 บทบาทในการปลูกฝังพฤติกรรมด้านจริยธรรม

พิธีกรรมถือเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงออกถึงจิตวิญญาณของคนในชุมชนที่มีความศรัทธาต่อศาสนาพุทธและความเชื่อเรื่องผี เกิดมาจากการเชื่อที่ว่าในป่า ในดิน ในน้ำ มีจิตวิญญาณ คือ มีผีบางเทวดานางไม้สิงสถิตย์อยู่ในเนื้อหาของพิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์จะกระตุ้นหรือจูงใจให้คนในชุมชนแสดงพฤติกรรมความเชื่อ เช่น การบวชต้นไม้ที่มีพิธีทางสงฆ์มาผนวกกับการเซ่นไหว้ บวงสรวงผีเทวดา โดยการนำเอาสัญลักษณ์ของพระสงฆ์คือ จีวรมาห่มให้กับต้นไม้เพื่อบอกกล่าววว่า ต้นไม้ได้ถูกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ใครมาตัดฟันก็จะมีอันเป็นไป

เพราะต้นไม้มีผีเทวดารักษาอยู่ การทำพิธีกรรมดังกล่าวเป็นการแสดงออกถึงความเคารพต่อธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติในลักษณะที่มีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่โลภ และไม่เบียดเบียนต่อธรรมชาติ พฤติกรรมดังกล่าวมีส่วนช่วยขัดเกลาจิตใจคนให้อ่อนโยน บรรเทาความโลภ โกรธ หลง ทั้งต่อมนุษย์ธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ

2.2 บทบาทในการสร้างความสมดุลของระบบนิเวศ

การประกอบพิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์ ถือว่ามีคุณค่าต่อการสร้างความสมดุลของระบบนิเวศ คือ เนื้อหาของพิธีกรรมที่นำเอาประเพณีทางพุทธศาสนาและความเชื่อในเรื่องผีมาเป็นกุศโลบายในการอนุรักษ์ป่า ความเชื่อของคนที่อยู่ใกล้ชิดกับป่าได้ใช้ประโยชน์จากป่าเป็นแหล่งปัจจัยสี่ย่อมมีความเคารพต่อสรรพสิ่งในป่า เชื่อว่าป่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดูแล ทั้งคำสั่งสอนของพุทธศาสนาเรื่องบาปบุญคุณโทษ ทำให้ศาสนามีลักษณะที่เป็นศีลธรรม และมีบทบาทต่อการกำหนดพฤติกรรมของคนในชุมชนได้ ดังนั้นการบวชต้นไม้ การสืบชะตาแม่น้ำ จึงเป็นการแสดงความเคารพต่อธรรมชาติที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ การบวงสรวงเทวดาที่รักษาน้ำ รักษาป่า ด้วยเครื่องเช่นพิธีกรรมดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์และสร้างจิตสำนึกเพื่อให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสม ดังนั้นพิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์จึงเป็นมาตรการสำคัญในการจำกัดขอบเขตการใช้ทรัพยากรธรรมชาติไม่ให้ฟุ่มเฟือยและมากเกินไปจนขอบเขตที่ระบบนิเวศจะรองรับได้ พิธีกรรมจึงเป็นสื่อที่สอนให้มนุษย์อยู่ร่วมกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยกัน

2.3 บทบาทในการสร้างเสริมจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์

พิธีกรรมเพื่อการอนุรักษ์มีบทบาทในการสร้างเสริมจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ เพราะชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในพิธีกรรมซึ่งถือเป็นกิจกรรมหนึ่งด้านการอนุรักษ์ป่าของชุมชน อีกทั้งยังดึงดูดให้คนภายนอกชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมรับรู้ในกิจกรรมการรักษาป่าของชุมชน เนื้อหาของพิธีกรรมจะมีกระบวนการปลูกจิตสำนึกให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน ชาวบ้านมีพื้นฐานมาจากการได้ใช้ประโยชน์จากป่าในด้านปัจจัยสี่ ชาวบ้านจึงมีความผูกพันกับป่าที่ถูกสั่งสมและถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษที่มีวิถีชีวิต ที่ต้องพึ่งพาอาศัยน้ำอาศัยป่า

พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมในการอนุรักษ์เป็นสิ่งสร้างเสริมจิตสำนึกของชาวบ้านให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม คือ มีการใช้อย่างมีขอบเขตตามกฎระเบียบที่กำหนดไว้ ส่งผลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของป่าและแม่น้ำลำธาร เมื่อชาวบ้านเห็นว่าการ

อนุรักษ์ป่าทำให้มีน้ำเพียงพอสำหรับการเกษตร จึงเกิดความเข้าใจและเข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่ามากขึ้น

วินัย วีระวัฒนานนท์ (2530) ได้เสนอแนวทางในการอนุรักษ์ป่าไม้ไว้ ดังนี้

1. การยกเลิกการให้สัมปทานป่าไม้ ในอดีตที่ผ่านมาจากการให้สัมปทานป่าไม้ได้ก่อให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ของประเทศเป็นจำนวนมาก จนทำให้ธรรมชาติขาดความสมดุล การยกเลิกการใช้สัมปทานป่าไม้ทั่วประเทศ จะเป็นผลดีต่อการฟื้นฟู และป้องกันการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ที่มีประสิทธิภาพทางหนึ่ง
2. การป้องกันการบุกรุกทำลายป่า การบุกรุกทำลายป่าเพื่อใช้พื้นที่บริเวณทำการเพาะปลูก หรือการลักลอบตัดต้นไม้ เพื่อนำไม้ไปทำประโยชน์มีส่วนทำให้ปริมาณป่าลดลงมาก การปฏิบัติตามกฎหมายและการไม่ลักลอบเข้าไปบุกรุกพื้นที่ป่า จึงเป็นการอนุรักษ์ป่าไม้ได้ทางหนึ่ง
3. การป้องกันไฟป่าในแต่ละปี ป่าไม้ได้ถูกเผาทำลายทั้งโดยการเกิดตามธรรมชาติ และโดยการจุดเผาโดยประชาชนเป็นจำนวนมาก ทำให้ต้นไม้ทุกชนิดถูกทำลายหมด รวมทั้งสัตว์ป่า ก็ขาดที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหาร การร่วมมือป้องกันและการสกัดกั้นไม่ให้เกิดไฟป่าจะเป็นผลดีที่จะทำให้ต้นไม้ในป่าได้เจริญเติบโตเป็นป่าไม้ที่สมบูรณ์ต่อไป
4. การใช้ไม้อย่างประหยัด การใช้ไม้ในกิจการต่าง ๆ เช่น การก่อสร้างที่อยู่อาศัย และใช้ไม้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดด้วย
5. การใช้วัสดุอื่นทดแทนไม้ การก่อสร้างบ้านเรือนและเครื่องใช้ชนิดต่าง ๆ ควรใช้วัสดุอื่นทดแทนการใช้ไม้ให้มากที่สุด ไม่ควรใช้ไม้โดยไม่จำเป็น มีวัสดุหลายชนิดที่ใช้แทนไม้ได้ เช่น การใช้โลหะในการก่อสร้างบ้านแทนการใช้ไม้ เป็นต้น
6. การปลูกป่า การปลูกป่าและการดูแลให้ป่าไม้ได้ฟื้นสภาพป่าขึ้นมาใหม่ จะเป็นการช่วยเร่งรัดให้มีป่าไม้มากขึ้นและอุดมสมบูรณ์ขึ้น

การดำเนินงานในด้านการอนุรักษ์

ป่าไม้บริเวณต้นน้ำลำธารถูกทำลายลงมาก ทำให้เกิดการกัดเซาะหน้าดิน การพังทลายของดิน การเกิดอุทกภัยหรือความแห้งแล้งเข้ามาแทนที่ ซึ่งเป็นสาเหตุของความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจและกระทบกระเทือนต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ควรอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำลำธาร ดังนี้

1. ควรกำหนดบริเวณป่าที่จัดไว้เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารให้แน่นอน แล้วเข้าดำเนินการควบคุมป้องกันไม่ให้มีการทำลายป่ามากขึ้นอีก

2. ควรกำหนดขอบเขตที่ย่อมให้ เป็นแหล่งทำมาหากินของชาวเขา โดยควบคุมไม่ให้เกิดการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานและทำไร่เลื่อนลอย แล้วพยายามส่งเสริมให้ปลูกพืชผลต่างๆ ที่เป็นไม้ยืนต้น กรณีที่ส่งเสริมปลูกพืชไร่ควรแนะนำหรือสาธิตการใช้ประโยชน์ที่ดินบนภูเขาให้ถูกหลักการอนุรักษ์ดินและน้ำ ซึ่งจะต้องมีการช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจและสังคมควบคู่กันไปด้วย

3. ในบริเวณป่าที่ถูกแผ้วถาง รกร้างว่างเปล่า หรือปราศจากพืชคลุมดินก็ควรจะปลูกสร้างป่าหรือพืชคลุมดิน เพื่อป้องกันการกัดเซาะของน้ำฝน ควรเป็นไม้โตเร็ว มีการคายน้ำน้อย สามารถยึดดินและปกคลุมดินให้มีความชุ่มชื้นอยู่เสมอ

4. ป้องกันมิให้เกิดไฟไหม้ป่าซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากคนเป็นผู้เผาทั้งสิ้น ทำให้เกิดการชะล้างหน้าดิน ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของดิน และเกิดการสูญเสียน้ำที่ไหลบ่าหน้าดิน โดยการมีพนักงานเจ้าหน้าที่คอยตรวจตราป้องกันไม่ให้เกิดไฟป่า หรือช่วยลดอัตราการเกิดไฟไหม้ป่า

5. หากภูมิประเทศมีความลาดชันมาก และดินอยู่ในสภาพที่ไม่คงทน ควรจะห้ามการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการอื่น นอกจากการปลูกป่าและพืชคลุมดินเท่านั้น

6. ในที่บางแห่งอาจต้องอาศัยการก่อสร้างทางด้านวิศวกรรมเข้าช่วยควบคู่กับการปลูกป่า เช่น อาจต้องทำการปรับพื้นที่ตามลาดเขา หรือสร้างฝายกั้นน้ำเพื่อกักเก็บน้ำและตะกอนไม่ให้ไหลรุนแรงจนเป็นอันตรายต่อพื้นที่การเกษตรอื่นๆ ที่อยู่ตอนล่างของกลุ่มน้ำนั้นๆ

7. ควรมีการป้องกันการพังทลายของดินตามริมฝั่งน้ำ และเนื่องมาจากการทำถนนป้องกันการตกตะกอนในลำน้ำ

8. ควรจะได้ให้การศึกษอบรมและเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนและเจ้าหน้าที่ของรัฐ ในทุกระดับให้ทราบถึงคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งวิธีการอนุรักษ์ดิน น้ำ และป่าไม้

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน มีความคิดในการดำเนินการดังต่อไปนี้

1. ต้องการให้มีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์ได้ใช้สอย และพึงพิงในการดำรงชีวิต ทั้งโดยปัจจัยสี่ ความสะดวกสบาย และความปลอดภัยของชีวิต หากมีการจัดการที่ถูกต้องในด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะสามารถทำให้การใช้ได้ผลแบบยั่งยืน (Sustained Yield) ตลอดไป

2. การจัดการนั้นมุ่งหวังที่จะให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ประกอบกันอยู่ภายในระบบให้มีศักยภาพในแบบยั่งยืนถาวรและเป็นไปด้วยความมั่นคง ลักษณะเช่นนี้เป็นความมุ่งหวังที่ก่อให้เกิดความเพิ่มพูนจากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หรือ สต็อก (Stock)

ภายในระบบ ซึ่งความเพิ่มพูนนี้มนุษย์สามารถนำมาใช้ได้อย่างถาวร หนึ่งส่วนเพิ่มพูนเปรียบเสมือนเงินส่วนดอกเบียของเงินต้นจากธนาคารนั่นเอง ดังนั้นถ้านำสิ่งนี้มาใช้ก็ไม่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อมนั้นหมดไปหรือร่อยหรอไปได้

3. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ต้องบรรจุแนวทางปฏิบัติในการควบคุมของเสีย (Waste) มิให้เกิดขึ้นภายในระบบสิ่งแวดล้อม เพราะถ้าเกิดปัญหาแล้ว จะทำให้สต็อกของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนั้นมีศักยภาพในการผลิตลดลง สุดท้ายอาจต้องเผชิญการขาดแคลนทรัพยากรในอนาคต อีกทั้งอาจมีปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อม ซึ่งเกิดจากระบวนการผลิตกระบวนการใช้และกระบวนการเปลี่ยนรูปผลิตภัณฑ์ เป็นต้น แนวทางการจัดการนั้นต้องกำหนดแนวทางปฏิบัติการกำจัดไว้อย่างแน่นอน รวมไปถึงการนำของเสียนั้นๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนด้วย

4. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต้องยึดหลักของการอนุรักษ์มาเป็นพื้นฐาน ดังนั้นแนวทางในการดำเนินการจัดการจึงต้องมีการรักษา สงวน ปรับปรุง ซ่อมแซมและพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งที่อยู่ในสภาพที่ดีตาม ธรรมชาติในสภาพที่กำลังมีการใช้ และในสภาพที่ทรุดโทรมร่อยหรอเพราะการใช้ที่ผ่านมาด้วย เป็นที่คาดหวังได้ว่าถ้าสามารถดำเนินการดังกล่าวได้แล้ว จะทำให้มีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมใช้สอยชั่วนาน

5. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะ เป็นต่อสิ่งใด ระบบใด หรือ ท้องที่ใด มีความต้องการคือนอกจากจะเกี่ยวข้องกับการใช้ การจัดการของเสีย การเพิ่มศักยภาพในการผลิตของสต็อก และการปรับปรุงซ่อมแซมแล้วยังต้องการให้มีการจัดองค์ประกอบภายในระบบสิ่งแวดล้อม หรือระบบนิเวศให้มีชนิดหรือหลายชนิด (Distribution) ของสิ่งแวดล้อมในระบบ ให้ได้เกณฑ์มาตรฐานธรรมชาติที่ทุกๆ สิ่ง ทุกชีวิตในระบบสามารถอยู่ได้อย่างเป็นสุข ทำให้ระบบต่างๆ อยู่ในภาวะสมดุลตามธรรมชาติ

6. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความมุ่งหวังอย่างยิ่งที่จะทำให้คุณภาพชีวิตมนุษย์และสิ่งที่เกี่ยวข้องดีขึ้น หนึ่งคุณภาพชีวิตนั้นมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ ปัจจัยทางด้านการศึกษา สภาพเศรษฐกิจ สังคม เชื้อชาติ สภาพทางภูมิศาสตร์ สถานภาพทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในท้องที่และสุดท้ายคือ ความพอใจ แนวทางการจัดการเพื่อให้คุณภาพชีวิตที่ดีนั้นต้องพิจารณาปัจจัยดังกล่าวด้วย ดังนั้นหลักการที่จะนำไปใช้ในการจัดการจึงต้องดูสถานที่เป็นสำคัญด้วย

เอนก นาคะบุตร (2536) ได้กล่าวถึงการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านกับทางเลือกจัดการ ดิน น้ำ ป่า ว่าองค์ความรู้ใหม่จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ได้ชี้ให้เห็นชัดเจนกรณีที่ชุมชนต่างๆ สามารถมีการรักษาระบบนิเวศชุมชน เช่น มีการจัดการป่าชุมชน

จัดการเหมืองฝาย จัดการดิน น้ำ ป่า ในแต่ละลุ่มน้ำย่อยร่วมกันได้ องค์ความรู้ ชาวบ้านเหล่านี้ มีสาระสำคัญร่วมกันคือ

1. ชุมชนต่างๆ ให้คุณค่าในการใช้และรักษาดิน น้ำ ป่า อย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวม เดียวกันกับวิถีชีวิตชุมชน วิธีการผลิตการเกษตร และวิถีจารีตประเพณี และระบบความเชื่อที่ จัดปรับและสืบสานต่อเนื่องกันมาควบคู่กับการได้รับ ประโยชน์ร่วมกันจากการใช้ดิน น้ำ ป่า เหล่านี้ร่วมกันเพื่อความอยู่รอด

2. ความหลากหลาย ของระบบการจัดการดิน น้ำ ป่า และความยั่งยืน สมดุลในตัว ทรัพยากรธรรมชาติเอง จึงขึ้นอยู่กับระบบคุณค่า ความเชื่อ ความเข้มแข็ง ขององค์กรผู้นำ แต่ละ ชุมชน และเทคนิควิถี และระบบการเกษตร ที่จะเอื้อต่อการจัดการใช้และอนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า แต่ละ แห่งภายใต้การกำกับดูแลและสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ

3. “คน” และทรัพยากร “คน” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า การ พัฒนาคคน และให้คนในชุมชนได้ร่วมกันกำหนดระบบคุณค่า กำหนดกติกาและการวางแผน การใช้ รักษา อนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า ภายใต้ประโยชน์ร่วมกันตามระบบสิทธิร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญา ร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนที่สืบสานประยุกต์ต่อเนื่องกันมา จึงเป็นทิศทาง หลักของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า

4. ชุมชนที่สามารถจัดการ ดิน น้ำ ป่า ให้ยั่งยืนได้ควบคู่กับการทำเกษตรเชิงอนุรักษ์ และยังสามารถปรับตัวเข้ากับกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยม โดยยังคงเอกลักษณ์ทาง วัฒนธรรมของชุมชนที่เหมาะสมอยู่ได้ ล้วนมีศักยภาพของ 3 องค์ประกอบหนุนเนื่อง และมี บทบาทสำคัญคือ

- ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลง จากภายนอก
 - องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณค่าและภูมิปัญญา
 - เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและบูรณา
- จากภายนอก

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539) ได้ให้แนวคิดในการจัดการทรัพยากรว่า ประกอบด้วย สิ่งสำคัญ 4 อย่างคือ

1. การจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ หมายถึง การจัดการให้มากขึ้นหรือมี ประสิทธิภาพ ไม่ได้แปลว่าไม่ใช่แต่ใช้ได้มากที่สุด โดยลงทุนน้อยที่สุด เสียแรงหรือต้นทุนน้อยที่สุด อันนี้คือหัวใจของการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างคือ การกระจายน้ำด้วยระบบเหมืองฝายมัน

มิใช่เพียงการกั้นน้ำ หรือยกระดับน้ำแล้วปล่อยให้ไหลไปตามเหมืองสูท้องนา แต่ถ้าวิเคราะห์ให้ละเอียดพบว่า มีความคิดความเข้าใจในการที่จะทำให้น้ำกระจายไปยังดินที่กว้างที่จัดที่จัดที่จะเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. ให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด ถ้าการจัดการทรัพยากรทำให้คนเพียงไม่กี่คน ส่วนใหญ่ไม่ได้ใช้นั้น ไม่ใช่การจัดการทรัพยากรที่เป็นเป้าหมายของการจัดการด้วยภูมิปัญญาเหตุผลที่จะทำให้คนจำนวนมากได้ใช้ทรัพยากรร่วมกันมีหลายอย่าง เพราะวิธีการผลิตในสมัยโบราณเป็นมาอย่างนี้หรือเป็นเพราะว่าคนสมัยก่อนมีความแตกต่างกันในฐานะทางเศรษฐกิจไม่มากนัก ทุกคนมีสิทธิจะไถ่ขายเป้าหมายหลักในการจัดการทรัพยากรที่เราพบในเขตต่างๆ ก็คือ ทุกคนได้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน

3. มีการใช้อย่างยั่งยืน การจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพหรือทุกคนมีโอกาสใช้ แต่ถ้าใช้แล้วหมดเปลืองไป สิ้นเปลืองไป โดยที่ไม่มองยกกลับขึ้นมาใหม่ ก็ไม่ใช่หัวใจของการจัดการทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะฉะนั้นเป้าหมายหลักอันหนึ่งก็คือสามารถใช้อย่างยั่งยืน

4. เปิดโอกาสให้คนส่วนใหญ่ได้เข้าไปใช้ทรัพยากร เช่น ภาคอีสานมีการแบ่งใช้ที่ดินอย่างชัดเจน คือ ที่ลุ่มเป็นที่นา ถัดคือโดยคร้วเรือน คนถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้ ถัดจากที่ลุ่มเป็นที่ดินที่คนสามารถไปปลูกหม่อน ฯลฯ ที่ไม่ใช่พืชถาวร ใครที่ขึ้นไปก่อนก็สามารถใช้ที่ดินนั้นในฤดูพืชนั้นได้ แต่ไม่มีสิทธิจะเอาเป็นของตัวเอง เพราะที่นั่นคือที่ป่า ทุกคนมีสิทธิใช้ร่วมกัน

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539) ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมไว้ว่า ในชีวิตจริงของคนเราใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อมๆ กับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านใช้อยู่ 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์หรือองค์กรที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจากเหมืองฝายในภาคอีสานบางแห่ง มีการเขียนลงในใบลานตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญาเขียนอย่างชัดเจนว่าใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ก็อาจออกมาในรูปของประเพณี กฎ ที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเถียงได้

2. พิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม ความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญามารักษาทรัพยากร

3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัว

1) มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ข้าวทำหน้าที่อะไร ต้นไม้แต่ละต้นในป่าทำหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยได้หมด

2) หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงารามู พบได้ว่า พระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกันและทำร่วมกันในแง่ของจักรวาล

3) หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มีหน้าที่ของการทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน

4) หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่ตั้งสถิตยของนางไม้ หรือผีป่าก็มีหน้าที่ปกป้องรักษา

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ให้แนวคิดเกี่ยวกับแนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากร 4 แนวทางได้แก่

1. แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรเชิงอรรถประโยชน์ แนวการศึกษานี้มีพื้นฐานความเข้าใจระบบนิเวศทางธรรมชาติจากมุมมองด้านวิทยาศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งแยกธรรมชาติออกมาศึกษาเป็นส่วนๆ โดยเฉพาะในด้านความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพแวดล้อมเชิงกายภาพเท่านั้น แต่ไม่สนใจความหมายของธรรมชาติในด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านวัฒนธรรม เพราะแยกระบบธรรมชาติออกจากระบบสังคมอย่างเด็ดขาด ไม่เชื่อว่ามนุษย์จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน หากมองว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นทุน ก็เป็นทุนทางเศรษฐกิจ

2. แนวทางการศึกษาแบบที่สองคือ การศึกษาแบบนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรในเชิงจิตสำนึก โดยมีพื้นฐานความคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม ทั้งนี้แนวทางการศึกษาแบบนิเวศวัฒนธรรมจะไม่เห็นด้วยกับการมองสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติที่แยกส่วนออกจากระบบสังคมมนุษย์อย่างเด็ดขาด แต่จะพยายามเข้าใจสภาพความเป็นจริงในการอยู่ร่วมกันของระบบทั้งสอง ถือว่ามีปฏิสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อนภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่ง ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย โดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาดุลยภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังถือด้วยว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติในระบบนิเวศหนึ่งไม่ใช่เพียงวิถีชีวิต หากมีฐานะเป็นระบบความรู้ท้องถิ่น (Indigenous Knowledge System) เพราะสามารถสร้างสรรค์และผลิตซ้ำ สืบทอดกันมาจนเป็นระบบความคิด ระบบคุณค่า

และระบบศีลธรรม ซึ่งแสดงออกผ่านการจัดองค์กร และการจัดการเชิงระบบในกิจกรรมเกี่ยวกับการดำรงชีวิตด้านต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับบริบทและเงื่อนไขของธรรมชาติเป็นทุนชีวิต

3. แนวที่สามารถระบบความรู้เชิงซับซ้อน แนวคิดนี้เกิดจากแนวคิดทั้ง 2 แบบ เห็นว่าระบบธรรมชาติและระบบสังคมมนุษย์ สามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้แต่ไม่ใช่ด้วยเงื่อนไขเชิงคุณค่าและจิตสำนึกทางวัฒนธรรมชุมชนเท่านั้น หากยังต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขด้านความสัมพันธ์เชิงสถาบันที่ไม่ผูกติดหรือมีอยู่แล้วในชุมชนด้วย เนื่องจากชุมชนไม่สามารถแยกตัวออกมาเป็นหน่วยอิสระจากส่วนอื่นๆ ของสังคม เพราะไม่สอดคล้องกับความสัมพันธ์ที่เป็นจริงในสังคมที่ชุมชนท้องถิ่น ถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจ และการเมืองที่ใหญ่กว่าด้วย โดยเฉพาะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติ และระบบตลาดแบบทุนนิยม แนวนี้มองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติว่าเป็นเสมือนทุนทางสังคม เพราะประกอบขึ้นด้วยกฎเกณฑ์เชิงสถาบันและภูมิปัญญาสำหรับการจัดการในรูปองค์กรทางสังคม ซึ่งเป็นกลไกร่วมกันของสังคม และเศรษฐกิจ ตลอดจนเป็นแรงจูงใจในการจัดสรรทรัพยากร

4. แนวการศึกษาแนวที่สี่ การศึกษาเชิงสัมพันธ์ของอำนาจ ในแนวคิดนี้มองสองด้านมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันในแง่ที่เป็นเงื่อนไขของกันและกัน กล่าวคือ ความเป็นไปได้ของมุมมองในด้านแรกนั้น จะขึ้นอยู่กับการแก้ไขสาเหตุในมุมมองอีกด้านหนึ่ง ซึ่งแนวการศึกษานี้จะวิเคราะห์ว่า สาเหตุสำคัญนั้นเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม เช่น ในกรณีของประเทศไทย จะมีความขัดแย้งและความไม่เท่าเทียมกันในการถึงทรัพยากร ทำให้ด้านหนึ่งเกิดการกีดกันกลุ่มชนบางกลุ่ม ขณะอีกด้านหนึ่งกลับเปิดโอกาสให้กับอีกกลุ่มชนหนึ่งที่มีอำนาจแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรได้มากกว่ากลุ่มอื่น ๆ จนนำไปสู่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร และความเสื่อมของสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ

สำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2536) กล่าวว่าในช่วงทศวรรษที่ 1960 วิกฤตการณ์ทางสิ่งแวดล้อมโลกเริ่มปรากฏเห็นชัดมากขึ้น การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมในโลกอุตสาหกรรมจึงได้อุบัติขึ้นมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับเป็นครั้งแรกที่ผู้คนเริ่มมีการตื่นตัวอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับ “ขีดจำกัดทางนิเวศ” ท่ามกลางการเคลื่อนไหวนี้แนวคิดทางด้านอนุรักษ์ธรรมชาติได้รับการสนใจมากที่สุด จุดมุ่งหมายหลักในแนวคิดนี้ต้องการจะปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม รวมทั้งเสนอวิธีการเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างระมัดระวัง ซึ่งโลกเรามียุทธศาสตร์การอนุรักษ์โลกอย่างเป็นระบบ ทำให้สามารถมองเห็นแนวคิดแบบอนุรักษ์อย่างชัดเจน มุ่งไปที่เป้าหมาย 3 ข้อคือ

- 1) การพิทักษ์รักษาระบบนิเวศ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการดำรงชีพของมนุษย์
- 2) การรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ
- 3) การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนยาวนาน

ซึ่งยุทธศาสตร์นี้เป็นความพยายามที่ผสมผสานระหว่างหลักการ “การพัฒนา” กับ “การอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” การพัฒนาคือการดัดแปลงธรรมชาติและ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ รวมทั้งเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษย์ ส่วนการอนุรักษ์หมายถึงการจัดการมนุษย์ในการใช้โลกธรรมชาติเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์อย่างยั่งยืนสำหรับชนรุ่นปัจจุบัน โดยรักษาศักยภาพของโลกธรรมชาติเอาไว้เพื่อประโยชน์ของคนรุ่นต่อไป

วินัย วีระพัฒนานนท์ (2540) กล่าวถึง การเพิ่มปริมาณการใช้ทรัพยากรอย่างรวดเร็วที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและที่จะเพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้นในอนาคต จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อความสมดุลของธรรมชาติและก่อให้เกิดผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มากขึ้น การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมหรือการสร้างจริยธรรมในการใช้ทรัพยากรและการพัฒนาที่ยั่งยืน จะช่วยรักษาความสมดุลของธรรมชาติ จึงนับเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยป้องกันแก้ไขและพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

ในปัจจุบันได้มีการพัฒนาที่ยั่งยืนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบ ทั้งที่ดำเนินการโดยบุคคลองค์กรต่างๆ โดยเฉพาะพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถที่ได้ดำเนินงานมาอย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นและเป็นการพัฒนาแบบพอเพียง ซึ่งสรุปดำเนินงานของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ดังนี้

1. การดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นจะเป็นตัวชี้วัดถึงรูปแบบการประกอบอาชีพที่เหมาะสม การสงวนรักษาและการพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติจะช่วยให้อารมณ์ดีตามอัธยาศัย ซึ่งก่อให้เกิดความรักและความผูกพันกับท้องถิ่นที่อยู่อาศัย ลดปัญหาทางสังคม ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาการเมือง ลดภาระการใช้จ่ายของประเทศในการพัฒนาที่สูญเปล่าและลดการเสียดุลการค้าแก่ต่างประเทศ

2. การพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นและการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้จากการใช้ความรู้และเทคโนโลยีที่มีอยู่แบบดั้งเดิมของท้องถิ่นและการพัฒนาเทคโนโลยีอย่างเหมาะสมไปใช้ในท้องถิ่น ทำให้เกิดผลกระทบของการใช้เทคโนโลยีต่อสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา วัฒนธรรมของท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสม

3. การศึกษาด้วยการปฏิบัติ การศึกษา และการสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติก่อให้เกิดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น เกิดทักษะและสติปัญญาในการคิดสร้างสรรค์ รู้จักเริ่มนวัตกรรมที่เป็น

เอกลักษณ์ของท้องถิ่น ความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริงจึงเป็นความรู้ที่ให้ความรู้ที่ให้คุณค่าต่อชีวิตอย่างแท้จริงเพราะทำให้เข้าใจธรรมชาติ ชีวิต สังคม อย่างครบถ้วน

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2540) กล่าวถึง สังคมยั่งยืน เศรษฐกิจยั่งยืนว่า สามารถนำคำว่า Sustainable ไปใช้ควบคู่กับปรากฏการณ์ใหญ่ทางเศรษฐกิจและสังคม นักวิเคราะห์บางคนกล่าวถึง Sustainable Society ซึ่งหมายถึงสังคมที่พึ่งตนเอง และไม่ห่วงต่อสิ่งที่กระทบกระเทือนจากภายนอกในสังคมแบบนี้มีกฎเกณฑ์ของการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างเด่นชัด ประชาชนมีวิถีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายและมีจิตสำนึกเพื่อสิ่งแวดล้อม สังคมแบบยั่งยืนปฏิเสธค่านิยมสมัยใหม่ที่เน้นวัตถุ ค่านิยม การแข่งขัน ความก้าวร้าว สังคมแบบพุทธอาจเรียกว่า มีความยั่งยืนสูง ปัจจัยที่สำคัญหลาย ๆ ประการที่รวมกันแล้วทำให้เรามองเห็นภาพของ “ความยั่งยืน” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

- 1) ความสามารถในการสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ในโลก
- 2) การรักษาทรัพยากรชีวภาพให้ดำรงอยู่ได้ระยะยาว
- 3) การรักษาระดับประสิทธิภาพการผลิตของระบบเกษตร
- 4) การมีจำนวนประชากรที่คงที่
- 5) การให้เศรษฐกิจเจริญแบบมีขีดจำกัด
- 6) การสร้างระบบการพึ่งตนเองและองค์กรขนาดเล็ก
- 7) การรักษาคุณภาพอย่างต่อเนื่อง

1. ความยั่งยืนจะมีความหมายไปในทางไหนนั้นย่อมขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมและโลกทัศน์ของแต่ละสังคม บางสังคมนั้นเน้นค่านิยมที่ให้น้ำหนักสูงแก่มนุษย์ การอนุรักษ์ธรรมชาติเป็นไปเพื่อประโยชน์และความอยู่รอดของมนุษย์ บางสังคมอาจเน้นเรื่องการรักษาธรรมชาติ เพื่อความยั่งยืนของธรรมชาติโดยเฉพาะ โดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ของมนุษย์และบางสังคมอาจไม่ให้ความสำคัญแก่เรื่องความยั่งยืนทางระบบนิเวศ ในสังคมแห่งนั้นความยั่งยืนของความร่ำรวยทางวัตถุสำคัญกว่า

ดังนั้นการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนจึงเป็นการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างรู้คุณค่าในฐานะที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน บนพื้นฐานระบบคิด ความเชื่อ การผลิต การจัดการที่ใกล้เคียงกัน เพื่อให้ทุกคนได้ใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันและมีสำนึกรับผิดชอบต่อการใช้ประโยชน์นั้นด้วย คือ หมายความว่า การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้นต้องไม่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนนั้นๆ ด้วยนั่นเอง เป็นการใช้ทรัพยากรอย่างมีกฎเกณฑ์ และมีหน้าที่ทางสังคม ความเชื่อ มารองรับการจัดการนั้นด้วย เพื่อรักษาไว้ซึ่งระบบของความเป็นชุมชนในการใช้และรักษาทรัพยากรร่วมกัน

2.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการอนุรักษ์ทรัพยากรระบบนิเวศชุมชน

ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติทั้งในด้าน การใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การผลิต การอนุรักษ์ การจัดการปกป้องฟื้นฟู การพัฒนาและการถ่ายทอดองค์ความรู้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทและสภาพแวดล้อมท้องถิ่น ซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชน ท้องถิ่นที่มีความสมดุลกับระบบนิเวศ ซึ่งก็คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาดั้งเดิม ในการปกป้องรักษา และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เหมืองฝาย การทำมาหากิน การจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ รวมถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้มีความสมดุลและมีความหลากหลายทางชีวภาพ

มาลา คำจันทร์ (2544) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ “เรื่องผีล้านนา” ว่าเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลต่อระบบวิถีคิด ระบบคุณค่าของคนในชุมชนล้านนาเป็นอย่างมาก พร้อมกับการมองถึงผีในมิติทางวัฒนธรรมของชุมชนว่าเป็นรากฐานคุณค่าที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันภายใต้ระบบการถือผีเดียวกัน ด้านหนึ่งผีจึงเป็นภูมิปัญญาที่ถูกใช้เป็นเครื่องมือของมนุษย์ ซึ่งมีอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมคนให้ตั้งอยู่ในกฎระเบียบ ทั้งในแง่ส่วนบุคคลและส่วนสังคม ผีจึงอยู่ใกล้ชิดกับคนมากกว่าความเชื่อด้านอื่นๆ เพราะตราบใดที่ยังมีคน ตราบใดที่ยังมีสังคม ตราบนั้นก็จะยังมีความเชื่อเรื่องผีแฝงตัวอยู่เสมอ เพราะผีคือการจำลองวิถีคิดของมนุษย์ที่ใช้ในการรักษาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม และกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จนพัฒนากลายเป็นเอกลักษณ์ด้านความเชื่อที่มีความหมายอย่างยิ่งในด้านจิตใจ

อภิธาน สมใจ (2541) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ “งานศพล้านนา” ที่สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของคนท้องถิ่นล้านนาที่มีต่อพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องผี และสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นองค์รวม เป็นการสื่อถึงพัฒนาการด้านวัฒนธรรมระหว่างพุทธและผีบนพื้นฐานวิถีชุมชน ที่ชุมชนมีการปรับปรุงยุคต่อความรู้ความเชื่อเหล่านั้นไปตามวิถีวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งนี้เพราะว่าสังคมมนุษย์ทุกสังคมถือว่า ชีวิตมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความค่า หากมีการสูญเสียชีวิตเกิดขึ้นวิถีธรรมชาติและ ความเชื่อทางศาสนาเท่านั้นที่จะเป็นสิ่งที่มีความอิทธิพลต่อการอธิบายมากที่สุด ในด้านหนึ่งก็เพื่อใช้เป็นเวทีประกาศให้คนตระหนักถึงการสร้างชีวิตที่ดี เพื่อที่จะได้เปลี่ยนผ่านไปสู่สภาวะที่ดีเมื่อมีการสูญเสียตัวตน และในอีกด้านหนึ่งก็คือการให้ความสำคัญกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในฐานะที่จะเป็นที่เกิดที่ไป หรืออาจเป็นภพภูมิใหม่ของการสูญเสีย การสอนคนผ่านสื่อพิธีกรรมงานศพ ผ่านความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อในทางพุทธศาสนานานา ในด้านหนึ่งจึงเป็นการปลูกฝังให้คนรักษาสิ่งแวดล้อมไปพร้อมกับการรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมนั่นเอง

ยศ สันตสมบัติ (2538) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ “ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร” โดยศึกษาถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าเป็นชุดขององค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและสังคมวัฒนธรรมของปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศนั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้เชิงเทคนิคกับการจัดการทรัพยากรของความหลากหลายทางชีวภาพ อันได้แก่ พืชสมุนไพรพื้นบ้านด้วย ซึ่งภูมิปัญญาดังกล่าวมีการเรียนรู้ ถ่ายทอด และการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยผ่านระบบครอบครัวหรือเครือญาติและหมอพื้นบ้าน การเปลี่ยนแปลงสภาพสิ่งแวดล้อมทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพน้อยลง และระบบการแพทย์แผนใหม่ ระบบการศึกษาแผนใหม่มีผลกระทบต่อกระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านสมุนไพรด้วย

ในงานวิจัยเป็นการศึกษาถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าเป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาต่อไปได้อย่างเหมาะสม ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมและสิ่งแวดล้อม หากชุมชนยังมีความเข้มแข็งและรักษาระบบความสัมพันธ์ทางสังคมไว้ได้ ถึงแม้จะมีการไหลบ่าของการแพทย์แผนใหม่และการศึกษาจากส่วนกลางเข้ามาแทนที่ก็ตาม แต่สาระของงานชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นถึงการปรับตัว และประยุกต์องค์ความรู้ระหว่างเก่ากับใหม่ว่า สามารถไปด้วยกันได้ทั้งนี้มิได้หมายความว่าไม่มีการขัดแย้งกันเลย แต่หมายความว่าชุมชนสามารถอยู่รอดปลอดภัยและพึ่งพาตนเองได้ด้วยกระบวนการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นและปรับตัวให้เหมาะสมกับความเปลี่ยนแปลงได้อย่างสมดุลนั่นเอง

ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม เนื่องจากองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติได้ก่อกำเนิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับธรรมชาติแวดล้อม ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวจึงเป็นทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และพัฒนาการทางวัฒนธรรมไปพร้อมๆ กันนอกจากนั้นความหลากหลายยังเป็นหลักประกันของความมั่นคง ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชเป็นหลักประกันปริมาณความต่อเนื่องของผลผลิตอาหารของชุมชน ของประเทศและของโลกโดยลำดับ ความหลากหลายทางชีวภาพจึงมิใช่ประเด็นที่จำกัดอยู่แต่เพียงภายในอาณาบริเวณป่า หากแต่ครอบคลุมไปถึงพื้นที่ไร่ นา สวน และชุมชนเกษตรทั้งหมดที่ได้พัฒนาหลักการแห่งความมั่นคงทางด้านอาหารและยามาหลายชั่วอายุคน โดยอาศัยทั้งบริบททางกายภาพและวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาเป็นฐานการจัดการโดยผ่านรูปแบบทางสังคม ทั้งด้านความสัมพันธ์ทางสังคม ประเพณี ความเชื่อ ผ่าน

การจัดการที่ชุมชนต้องพึ่งพาความหลากหลายทางชีวภาพ โดยชุมชนมีการปรับตัว เรียนรู้ และประยุกต์องค์ความรู้ให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง และสอดคล้องกับระบบนิเวศวิทยาท้องถิ่น

การเรียนรู้ปรับตัวของชาวบ้าน ในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชนให้คงอยู่ โดยการศึกษจากบทเรียนจากอดีต การเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม และการเกษตรแผนใหม่ ฯลฯ จึงเป็นสิ่งที่น่าศึกษาว่าชาวบ้านรวมกลุ่มกันอย่างไร มีเงื่อนไขอะไรที่ส่งผลให้พวกเขาต้องเข้ามาอนุรักษ์ทรัพยากรร่วมกัน และศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสิ่งแวดล้อมในมิติแง่มุมต่างๆ เชิงวัฒนธรรม ที่ปรากฏอยู่ในระบบต่างๆ ของชุมชน ทั้งระบบความคิด ระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่นำไปสู่การรักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้เพื่อความยั่งยืนของวิถีชีวิต ทรัพยากร และความเป็นปึกแผ่นทางวัฒนธรรม ที่คนกับสิ่งแวดล้อมมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในด้านต่างๆ โดยมองที่ระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นกลไกอันสำคัญที่คอยควบคุมและกำหนดพฤติกรรมของผู้คนในการใช้ประโยชน์และรักษาทรัพยากรให้ยั่งยืนผ่านการดำรงชีวิต ระบบการผลิต สมุนไพรพื้นบ้าน การเกษตรกรรมพื้นบ้าน ฯลฯ ว่าดำรงอยู่เคียงคู่กับการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพได้อย่างไร

กฤษฎา บุญชัย (2540) ศึกษาวิจัยเรื่อง “พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ” เป็นการศึกษาการจัดการทรัพยากรของชุมชนว่ามีความสัมพันธ์กับการพึ่งพาทรัพยากรชีวภาพอย่างลึกซึ้ง จนก่อให้เกิดภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรชีวภาพด้านต่างๆ โดยอาศัยระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เข้ามาช่วยในการอธิบายถึงความเกี่ยวเนื่องในบริบทต่างๆ ทั้งด้านการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยนและโลกทัศน์ ประเพณี พิธีกรรมพลังของชุมชนในการจัดการทรัพยากรชีวภาพดังกล่าวได้ก่อให้เกิดเงื่อนไขที่สำคัญหลายประการ เช่น ระบบการผลิต การพึ่งพาตนเอง การปรับตัวของชาวบ้านในการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การใช้ทรัพยากรเพื่อการยังชีพแต่พอเพียง และการจับจองพื้นที่ที่เหมาะสมต่อจำนวนสมาชิกและแรงงานที่เพียงพอต่อการจัดการ และวัฒนธรรมการบริโภคพืชที่ปลูกหรือผลิตได้เท่านั้น โดยรบกวนธรรมชาติให้น้อยที่สุด และในระบบการผลิตนั้นมีความหลากหลายในการจัดการด้วย

และอีกประการหนึ่งก็คือ เงื่อนไขทางระบบนิเวศ ที่งานชิ้นนี้ได้เสนอให้เห็นว่าระบบนิเวศที่สมบูรณ์นำมาซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพ ก่อให้เกิดความมั่นคงและมีความหลากหลายในระบบการผลิต รวมทั้งมีพืชพันธุ์ที่หลากหลายที่เอื้อต่อการใช้สอย และเอื้อต่อการดำรงชีวิต ความหลากหลายทางชีวภาพทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรเหล่านี้ในทุกบริบท จึงก่อให้เกิดการสั่งสมเรียนรู้จนกลายเป็นภูมิปัญญาเฉพาะ และเอื้อต่อการจัดการใน

หลายๆ ด้าน ในงานชิ้นนี้ยังได้กล่าวถึงภูมิปัญญาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพในระบบนิเวศชุมชนไว้ด้วย โดยแบ่งระดับของภูมิปัญญาท้องถิ่น ออกเป็น 2 ระดับ คือระดับที่สังเกตได้จากภายนอก คือ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ชีวิตของชุมชน ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาได้อย่างเด่นชัด กับระดับที่ลึกลงไปคือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงเร้นอยู่เบื้องหลังองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลาย และเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งระบบความคิดดังกล่าวยากแก่การสังเกตผิวเผิน จะต้องพยายามศึกษาทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายในระบบนิเวศชุมชน จึงมีสองมิติซ้อนกันดังนี้

1. ระบบคิดระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ ของชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ดังเช่น ในสังคมชนเผ่าปกากะญอ ที่มีระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ ที่ว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง และมนุษย์ก็อยู่ภายใต้การคุ้มครองของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยเช่นกัน มนุษย์จึงนอบน้อมต่อธรรมชาติ ดังนั้นระบบคิดระบบคุณค่า ความเชื่อของชนพื้นเมืองในสังคมตะวันออกที่มีต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม อาจเรียกรวมกันว่าเป็นอุดมการณ์สำนึกของชุมชนในการใช้ชีวิตที่สมดุลกับระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ

2. องค์ความรู้ ที่มีต่อธรรมชาติและระบบนิเวศทั้งหมด ทั้งในแง่ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อการอยู่รอดของชุมชน ความรู้ในการอนุรักษ์ พันธุ์ และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อให้เป็นฐานทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ความรู้ หมอพื้นบ้าน สมุนไพร ความรู้ในการทำเกษตรกรรม ความรู้ด้านอาหาร ที่อยู่อาศัย การใช้สอยวัสดุธรรมชาติ ความรู้ด้านศิลปหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น รูปธรรมองค์ความรู้เหล่านี้ เช่น การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เครื่องมือดักสัตว์ อุปกรณ์รักษาโรคของหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

ยศ สันตสมบัติ (2544) ได้ศึกษาถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิต ได้กล่าววาระบบการผลิตของชุมชนในอดีตมีความสัมพันธ์กับระบบการแลกเปลี่ยนแบบเกื้อกูลและอิงอาศัยอยู่กับธรรมชาติ ซึ่งระบบเหล่านี้มีขั้นตอนที่ควรค่าต่อการศึกษามาก และมีสาระคุณค่าอยู่ในเนื้อตัวของชุมชนเอง ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญหากเราได้สัมผัสและศึกษาเรียนรู้ด้วยความเข้าใจอย่างถ่องแท้ องค์ความรู้เหล่านี้จึงเป็นภูมิปัญญาแบบวิทยาศาสตร์ที่มีกระบวนการสังเกต การตั้งสมมติฐาน การรวบรวมข้อมูล และเกิดการทดลองขึ้นจนเป็นแบบแผน และวิวัฒนาการสู่วิถีการปฏิบัติร่วมกันของผู้คนในชุมชน แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นหรือเหมือนวิทยาศาสตร์ไปทั้งหมดเนื่องจาก “ความผูกพัน

อย่างแนบแน่นระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น มนุษย์กับระบบนิเวศ ทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญจากวิทยาศาสตร์ ในขณะที่วิทยาศาสตร์วางอยู่บนหลักการที่ว่าความรู้มีลักษณะสากล ในทางตรงกันข้าม ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่อาจดำรงอยู่และพัฒนาสืบไปได้หากถูกตัดขาดจากรากเหง้าทั้งในด้านของธรรมชาติและวัฒนธรรม” ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นระบบความรู้ที่มีลักษณะเฉพาะไปตามบริบททางสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้เองที่องค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นจึงมีความสัมพันธ์ทั้งกับความหลากหลายของระบบนิเวศ และแตกต่างกันไปตามความหลากหลายทางวัฒนธรรม และเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับระบบนิเวศชุมชนที่มีคนเป็นผู้มีบทบาทในการจัดการ เป็นความสัมพันธ์ที่มีแบบแผนเชื่อมโยงระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับการพึ่งพาระบบนิเวศชุมชนมาอย่างยาวนาน ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ การพัฒนาระบบการผลิต และการรักษาความยั่งยืนของทรัพยากรภายในระบบนิเวศชุมชนให้ยังคงอยู่ เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรร่วมกันผ่านวัฒนธรรมชุมชนอันหลากหลาย ที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทของสภาพแวดล้อมท้องถิ่น ซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นที่มีความสมดุลกับระบบนิเวศ ก็คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนในการจัดการกับความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศชุมชน รวมทั้งการพัฒนาองค์ความรู้ที่นั้นขึ้นมาจนกลายเป็นเอกลักษณ์ ไม่ว่าจะเป็ความรู้ในเรื่องระบบนิเวศชุมชน ความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เครื่องมือเทคโนโลยีพื้นบ้าน และความรู้ในด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้ยังคงอยู่อย่างยั่งยืน

การสูญเสียภูมิปัญญาจึงเป็นการสูญเสียองค์ความรู้ที่หลากหลาย โดยเฉพาะภูมิปัญญาของชุมชนในด้านการจัดการทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งมีตัวอย่างของการศึกษา เรื่อง “ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรภาคตะวันตกของประเทศไทย” พบว่าในแต่ละพื้นที่ระบบนิเวศชุมชนย่อยๆ ที่มีความหลากหลาย ทั้งทรัพยากรสิ่งแวดล้อม และชาติพันธุ์ที่ชุมชนต้องใช้วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และการทำมาหากินที่เหมาะสมกับสภาพนั้นๆ จนกลายมาเป็นระบบการผลิตและเป็นวัฒนธรรม (วิถีคิดและวิถีปฏิบัติต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม) ของชุมชนท้องถิ่นและหล่อหลอมให้สมาชิกในชุมชนท้องถิ่นเหล่านั้นเรื่อยมา จนกลายเป็นอัตลักษณ์ของแต่ละชุมชน ซึ่งแต่ละนิเวศชุมชนมีหลายคุณสมบัติในการจัดการที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ และมีความซับซ้อนมิใช่เฉพาะในเชิงปริมาณ แต่เป็นความหลากหลายในเชิงคุณภาพ (โอบาส ปัญญา และคณะ, 2543) ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับระบบนิเวศชุมชนจึงเป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะสัมพันธ์กันอย่างเป็นพลวัต เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นและมีพัฒนาการมาจากการอาศัยพึ่งพา

นิเวศและสิ่งแวดล้อมในการดำเนินชีวิต การปรับตัวและการแก้ไขปัญหาในการดำรงชีวิตของมนุษย์ให้สอดคล้องกับระบบธรรมชาติ จึงเป็นบ่อเกิดขององค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นสืบต่อมาอย่างยาวนาน องค์ความรู้ ทักษะประสบการณ์ที่ชุมชนได้สั่งสม เรียนรู้จากสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและ การปรับตัวในดำรงชีวิต ทำให้มนุษย์มีความผูกพันและอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ การปฏิบัติต่อธรรมชาติของมนุษย์จึงมีความอ่อนน้อมเคารพ โดยอาศัยองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเป็นฐานคิด มุมมอง ในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ ผ่านระบบความเชื่อ ระบบคุณค่าต่าง ๆ ที่ปรากฏในรูปของประเพณี พิธีกรรม และการรวมกลุ่มทางสังคม เพื่อสร้างสำนึกผ่านระบบความคิด และนำไปสู่การเรียนรู้ธรรมชาติอย่างเข้าใจ พร้อมไปกับการขัดเกลาบ่มเพาะตัวเองให้มีศักยภาพในการดำรงชีวิตกับชุมชนและสังคม และการรักษาฟื้นฟูความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนให้คงอยู่อย่างสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร

การศึกษาในประเด็นสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรนั้นพบว่ามิงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่น งานของ Benchaphun (1994) เรื่อง “Property Rights, Institution and Access to Resource: Impacts on Sustainable Intensification in Northern Thailand” (อ้างใน กริมกมล มัทธนะวิศัลย์, 2543) ได้ชี้ให้เห็นว่าในพื้นที่ป่าซึ่งถือเป็นที่ดินของรัฐสามารถมีสถาบันทางสังคมในรูปของการถือครองหลายรูปแบบขึ้นอยู่กับเงื่อนไขความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ เอกชน และชุมชน เช่น การเข้าถึงแบบเปิด การยึดครองเป็นที่ถือครองของเอกชนอย่างผิดกฎหมาย การจัดการร่วมกันของชุมชน การร่วมมือกันจัดการระหว่างรัฐกับชุมชน และการได้รับสิทธิเอกชนจากรัฐ เป็นต้น แต่ละรูปแบบจะมีผลต่อการใช้ทรัพยากรเชิงอนุรักษ์ต่างกัน ดังนั้น Benchaphun จึงเสนอให้รัฐสร้างเงื่อนไขและหลักประกันในการถือครองให้แก่รูปแบบการถือครองที่น่าจะเอื้อต่อการอนุรักษ์มากที่สุด

งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่ได้ศึกษาถึงสิทธิของชาวบ้านที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรว่าชาวบ้านใช้สิทธิอย่างไรในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับทรัพยากร ซึ่งพบว่าการอธิบายความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอยู่หลายลักษณะ คือ งานวิจัยป่าชุมชนภาคเหนือ เสนอโดย ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ซึ่งเป็นการศึกษาการจัดการป่าชุมชนของ 4 หมู่บ้าน ในจังหวัดภาคเหนือ จากการศึกษาพบว่าป่าชุมชนเป็นรูปแบบประเพณีในการจัดการป่าที่มีประวัติศาสตร์มายาวนาน และปรากฏอยู่อย่างแพร่หลายในชุมชนชนบทภาคเหนือ ซึ่งชาวบ้านอาจไม่เรียกว่าป่าชุมชน แต่จะเรียกตามประโยชน์ที่ใช้หรือลักษณะที่ตั้งของป่า ซึ่งถือว่าป่านั้นเป็นของหน้าหมู่บ้าน หรือทรัพย์สินส่วนร่วม (Common property) ที่ถือว่าทรัพยากรไม่ใช่กรรมสิทธิ์ของผู้ใดผู้หนึ่ง แต่เป็นของส่วนรวมที่แบ่งปันกันใช้

นอกจากนั้น Anan (1997) ยังได้ใช้แนวทางการศึกษาวาทกรรม (discourse) แสดงถึงความซับซ้อนของสิทธิซึ่งถูกดึงมาใช้ในเวทีทางการเมือง เพื่อแย่งชิงทรัพยากรระหว่างรัฐและชาวบ้านฝ่ายต่างๆ ดังปรากฏในรูปของกระบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้และเรียกร้องสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในการมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรภายใต้เงื่อนไขของแรงกดดันเชิงนโยบายจากรัฐ โดยเฉพาะการผลักดันกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในการมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากร ภายใต้เงื่อนไขของแรงกดดันเชิงนโยบายจากรัฐ โดยเฉพาะการผลักดันกลุ่มชาติพันธุ์ในที่สูงออกจากป่า ส่วนชาวบ้านได้เรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการป่าพร้อมๆ กับยอมรับสิทธิของรัฐและสิทธิของปัจเจกบุคคลในพื้นที่เดียวกัน แต่ต่างเพียงด้านการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์ซึ่งต้องแยกออกจากสิทธิของความเป็นเจ้าของที่ผูกติดอยู่กับพื้นที่ ขณะที่สิทธิในการจัดการสามารถยอมรับสิทธิในความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนได้ ซึ่งยังมีงานวิจัยที่สนับสนุนความคิดดังกล่าวอีก เช่น สุธาวลัย (2537) พบว่าสิทธิต่าง ๆ นั้นสามารถสร้างขึ้นมาได้ รวมทั้งสิทธิในทรัพยากรร่วม ซึ่งไม่ใช่สิทธิในการเป็นเจ้าของแต่เป็นสิทธิในการจัดการหรือครอบครอง ด้วยการสร้างเงื่อนไขที่เหมาะสมและเสนอว่าการยอมรับสิทธิชุมชนให้เป็นสิทธิชอบธรรมตามกฎหมายจะเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของอภิชัย (2539) ที่สนับสนุนให้รัฐรับรองสิทธิชุมชนและสิทธิในการถือครองประเภทอื่น ๆ เพื่อจูงใจให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ (อังกาโน อานันท์ และคณะ, 2543)

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (2540) ในหมวดที่ 3 ว่าด้วย “สิทธิและหน้าที่ของปวงชนชาวไทย” ได้กล่าวถึงสิทธิของบุคคลและชุมชนอยู่หลายมาตราอันเกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และสิทธิชุมชนในการอนุรักษ์ การจัดการทรัพยากร หรือการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น เช่น

มาตรา 46 “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ”

มาตรา 56 “สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษาและการได้รับประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อมที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ หรือคุณภาพชีวิตของตนย่อมได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ....”

และในหมวดที่ 5 ว่าด้วย “แนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ” ก็ได้กล่าวถึงเช่นกัน คือ

มาตรา 79 “รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล รวมทั้งมีส่วนร่วมในการส่งเสริม บำรุงรักษา และคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืนตลอดจนควบคุมและกำจัดการะมลพิษที่มีผลต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ และคุณภาพชีวิตของประชาชน”

และในหมวดที่ 9 ว่าด้วย “การปกครองส่วนท้องถิ่น” ก็ได้กล่าวถึงเช่นกัน คือ

มาตรา 289 “องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ย่อมมีหน้าที่บำรุงรักษาศิลปะ จารีต ประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นการจัดการศึกษาอบรมภายในท้องถิ่นตามวรรคสอง องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต้องคำนึงการบำรุงรักษาศิลปะ จารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นด้วย”

ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ในงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคเหนือ : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนได้กล่าวถึง ความเชื่อมโยงระหว่าง “ศักยภาพ” ในการรักษาป่าของชุมชนกับกรอบคิดในเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชน ในการการจัดการทรัพยากรไว้ว่า “...วิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าหมู่บ้าน หรือสิทธิในทรัพย์สินร่วมกันของชุมชนซึ่งสามารถผลิตซ้ำต่อเนื่องมาในวัฒนธรรมภาคเหนือ นอกจากป่าชุมชนแล้วสิทธิทำนองนี้ยังพบในการจัดการทรัพยากรอย่างอื่น ๆ แล้ว เช่น น้ำในระบบเหมืองฝาย หรือแม้แต่วัดในหมู่บ้านก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินหน้าหมู่บ้าน ลักษณะร่วมกันประการหนึ่งของวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าหมู่บ้านที่เห็นจากตัวอย่างข้างต้นก็คือ การมีความเชื่อมโยงกับความเป็นชุมชนหรือสิทธิชุมชน ซึ่งหมายถึง อำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างของการจัดการป่าชุมชนในการต่อต้านการใช้ป่าของบุคคลภายนอก ชี้ให้เห็นถึง ศักยภาพและรูปธรรมของวิถีคิดในเรื่องสิทธิหน้าหมู่บ้านและสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน

อัฉรและคณะ (2543) ได้ศึกษาเกี่ยวกับสิทธิเรื่องป่าชุมชน พบว่ามีเครือข่ายป่าชุมชนที่เกิดจากการรวมตัวกันของชาวบ้านอย่างแท้จริงที่เรียกว่า “เครือข่ายชาวบ้าน” เช่น เครือข่ายลุ่มน้ำปิงตอนบน เครือข่ายชาวบ้านรักษาป่าลุ่มน้ำขาน เครือข่ายรักษาป่าลุ่มน้ำทา เครือข่ายป่าชุมชนตำบลแม่ถอด จ.ลำปาง เครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำกกตอนกลาง อ.เมือง จ.เชียงราย เครือข่ายป่าชุมชนตำบลดงมหาวัน (ลุ่มน้ำกกตอนล่าง) อ.เวียงชัย และ อ.แม่จัน จ.เชียงราย เป็นต้น ขณะนี้เครือข่ายป่าชุมชนในลักษณะนี้เกิดขึ้นอีกมากมาย การดูแลรักษาป่าชุมชนส่วนใหญ่นั้นเป็นไปเพื่อการอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำที่ไหลหล่อเลี้ยงชุมชน การรักษาที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าและการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นไปอย่างเหมาะสมและยั่งยืน แต่การรักษาป่าของชุมชนก็ยังประสบกับอุปสรรคสำคัญคือ ขาดการยอมรับและการให้การสนับสนุนจาก

หน่วยงานภาครัฐ และไม่มีกฎหมายรองรับสิทธิของชุมชนในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ อย่างถูกต้อง ทำให้หลายชุมชนเกิดความไม่มั่นใจในการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง แต่ชุมชนก็ยังคง ถือรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนอยู่ต่อไป

ถ้าพิจารณาจากการศึกษาเรื่องเครือข่ายป่าชุมชนที่ผ่านมานั้นจะเห็นได้ว่า งานศึกษาในประเด็นเครือข่ายป่าชุมชนที่เกิดจากการส่งเสริมหรือสนับสนุนโดยรัฐนั้นยังมีอยู่น้อย ทำให้ประเด็นการจัดการเครือข่ายป่าชุมชนโดยรัฐนั้นน่าศึกษาว่าเป็นอย่างไร มีเงื่อนไข/ปัจจัยอะไร ในการพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนเหมือนหรือแตกต่างกับที่ชาวบ้านจัดการกันเองอย่างไร ซึ่งประเด็น คำถามเหล่านี้จะช่วยให้การศึกษาเรื่องเครือข่ายป่าชุมชนนั้นมีความชัดเจนและครอบคลุมยิ่งขึ้น

ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ให้ทรรศนะเกี่ยวกับสิทธิเรื่องป่าชุมชนว่า คนไทยมีความผูกพันกับป่าใกล้ชิดมาแต่อดีตที่ป่ายังมีความอุดมสมบูรณ์ วิถีชีวิตโดยทั่วไปก็หา เลี้ยงชีพด้วยการบุกเบิกหักล้างถางพง ทำมาหากิน และดำรงชีพอย่างผูกพันกับป่า โดยที่ทาง ราชการก็ให้การสนับสนุน และรับรองสิทธิที่ทำกินในที่ดินซึ่งได้บุกเบิกไปแล้วนั้น จึงทำให้วิถีชีวิต ของคนในชุมชนท้องถิ่นกับป่าดำเนินควบคู่กันไปด้วยความผูกพัน และเอื้อประโยชน์ต่อกันเป็น เวลาช้านาน ถือได้ว่าประวัติศาสตร์การบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชน และพื้นที่ทำการเกษตรเป็น ประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่น ในกระบวนการดำรงชีวิตของประชาชน และชุมชนท้องถิ่นได้มีการ สัมผัสประสบการณ์ และภูมิปัญญา ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมใน ลักษณะที่คนกับธรรมชาติอยู่ร่วมกัน นั่นคือ คนกับป่าสามารถดำรงอยู่ร่วมกัน และพึ่งพาอาศัย ซึ่งกันและกัน ทั้งหมดประกอบเป็นพื้นฐานของสังคม วัฒนธรรมที่มีคุณค่า และเห็นได้อย่างเด่นชัด ในอุดมการณ์ของป่าชุมชน ซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานของความเชื่อบางประการ เช่น ความ เชื่อเรื่องผีขุนน้ำของทางภาคเหนือ ความเชื่อเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า และ เป็นพื้นฐานของการร่วมมือร่วมใจของชุมชนเพื่อปกป้องป่าของตน

เสนห์ จามริก และคณะ (2536) ได้ศึกษาไว้เช่นกันว่า ป่าชุมชนเป็นขบวนการทาง สังคมหรือการรวมตัวกันองค์กรประชาชนในระดับชุมชน และหรือระบบเครือข่ายภายในระบบ นิเวศหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมของ ท้องถิ่นอย่างยั่งยืน และเป็นรูปธรรม บนฐานของระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิ ชุมชน ซึ่งเน้นหลักการทางศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ การมองป่า แยกออกจากคน เป็นวิธีคิดพื้นฐานและรูปแบบของการกำหนดนโยบายในลักษณะอำนาจนิยม ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคม เพราะชีวิตคนไทย และป่าไม้ความผูกพันกันอย่าง ใกล้ชิดตลอดมา ในอดีตสมัยที่ป่ายังอุดมสมบูรณ์ วิถีชีวิตของประชาชนโดยทั่วไปก็อาศัยหา เลี้ยงชีพด้วยการบุกเบิก หักล้างถางพง ทำมาหากิน ดำรงชีพอย่างผูกพันกับป่า ทางราชการเองก็

ได้ให้การสนับสนุนและรับรองสิทธิในที่ทำกินที่บุกเบิกนั้น จึงทำให้วิถีชีวิตของประชาชน และชุมชน ต้องดิ้นกับป่าดำเนินควบคู่กันไปด้วยความผูกพัน และเื้ออ้านวยต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน กล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่นก็คือประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ป่าให้ชุมชนและพื้นที่ที่ทำการเกษตรกรรม ในกระบวนการดำรงชีวิตของประชาชน และชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้ได้มีการสั่งสมประสบการณ์และภูมิปัญญาความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่คนกับธรรมชาติคือป่า สามารถดำรงอยู่ร่วมกัน และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งหมดประกอบเป็นพื้นฐานของสังคม วัฒนธรรมที่มีคุณค่า และเห็นได้อย่างชัดเจนในอุดมการณ์ป่าชุมชน ซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อบางประการ ความเชื่อเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า และเป็นพื้นฐานของการร่วมมือร่วมใจกันของชุมชนเพื่อปกป้องป่าของตน

ในงานของ อานันท์ กาญจนพันธ์ (อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543) ได้ทำการศึกษาในแนวนิเวศวิทยาการเมือง ได้กล่าวถึงความไม่แน่นอนของนโยบายการพัฒนาบนพื้นที่สูง ความขัดแย้งระหว่างการพัฒนาเพื่อการพาณิชย์และการอนุรักษ์ป่าไม้ ซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้นคือชนกลุ่มน้อยไม่มีสิทธิในทรัพยากรต้องถูกตัดขาดจากการเข้าถึงทรัพยากรที่วิถีชีวิตของคนเหล่านี้ต้องพึ่งพิง นอกจากนี้ชาวเขาเหล่านี้จำนวนมากยังไม่มีสัญชาติไทย การย้ายคนเหล่านี้ออกจากพื้นที่ป่าที่ได้รับการประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ นอกเหนือจากเหตุผลด้านการอนุรักษ์แล้วยังมีเหตุผลด้านธุรกิจการท่องเที่ยวในอุทยานเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ผลจากนโยบายด้านการอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อมของรัฐบาล ได้นำไปสู่การรวมตัวประท้วงเพื่อเรียกร้องในเรื่องของสิทธิในทรัพยากร โดยเฉพาะสิทธิของชุมชนตามประเพณีที่กล่าวไว้ในรัฐธรรมนูญและปรากฏในร่างกฎหมายป่าชุมชน

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2546) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “สิทธิชุมชนท้องถิ่นพื้นเมืองดั้งเดิมล้านนา” ได้กล่าวว่า การพัฒนาองค์ความรู้ การจัดการทางด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อมภายใต้ความหลากหลายของระบบนิเวศในแนวทางวัฒนธรรมชุมชน มิได้เป็นเพียงการแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า หรือการต่อสู้ดิ้นรนภายในระบบสังคม ระบบคุณค่า หรือวิถีชีวิตแบบวัฒนธรรมที่ถูกครอบงำโดยสังคมเมือง วัฒนธรรมตะวันตก หรือวัฒนธรรมทุนนิยมเท่านั้น หากเป็นการแสวงหาแบบวิถีชีวิตอย่างใหม่บนพื้นฐานของระบบนิเวศชุมชนดั้งเดิม เพื่อหลีกเลี่ยงและต่อสู้กับกระแสวัฒนธรรมที่กำลังครอบงำชุมชนอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความตื่นตัวต่อ “พลัง” ของชุมชนอย่างมีความหมาย ในการที่จะรวมกลุ่มสร้างพลังชุมชนขึ้นมาเพื่อรักษาทรัพยากรสิ่งแวดล้อมรวมทั้งกำหนดวิถีชีวิตความเป็นอยู่ และความเป็นไปร่วมกันภายใต้แนวทางวัฒนธรรมชุมชน

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2543) เรื่องพระราชบัญญัติป่าชุมชน ได้กล่าวถึงปัญหาการจัดการทรัพยากรที่เกิดขึ้นในหลายๆ กรณีว่า “...มักเกิดจากการที่รัฐอานานิคมและรัฐสมัยใหม่พยายามจะป้อนทำลายรากฐานทางประเพณีในการครอบครองทรัพยากรโดยชอบธรรมของชาวบ้าน แล้วนำเอาระบบกรรมสิทธิ์แบบใหม่จากภายนอกเข้ามาแทน ดังนั้นการประกาศโอนเอาทรัพยากรป่าไม้เป็นของรัฐ จึงเปรียบเสมือนระบบอานานิคมภายในประเทศ ที่ทิ้งให้ประชาชนผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรงตกอยู่ภายใต้การควบคุมของพวกข้าราชการส่วนกลาง ที่มักเชื่อว่าแนวทางการแก้ปัญหาในการทำลายป่าก็คือ การออกกฎหมายมาห้ามตัดไม้ จึงเป็นสาเหตุหนึ่งของการต่อต้าน ซึ่งไม่เป็นผลดีต่อการอนุรักษ์ป่าเลย” การโอนทรัพยากรป่าไปเป็นของรัฐจึงเป็นการริบเอาทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน รวมทั้งเป็นการละเมิดสิทธิของชุมชนอย่างหน้าด้านๆ และขาดความลุ่มลึกในการการจัดการที่หลากหลาย การปิดป่าหรือการประกาศพื้นที่อุทยานจึงเป็นการทำลายวิถีชีวิตของชุมชนลง ซึ่งนั่นก็เท่ากับว่าเป็นการทำลายภูมิปัญญาของชุมชนที่สัมพันธ์กับป่าได้อย่างรวดเร็วที่สุดนั่นเอง

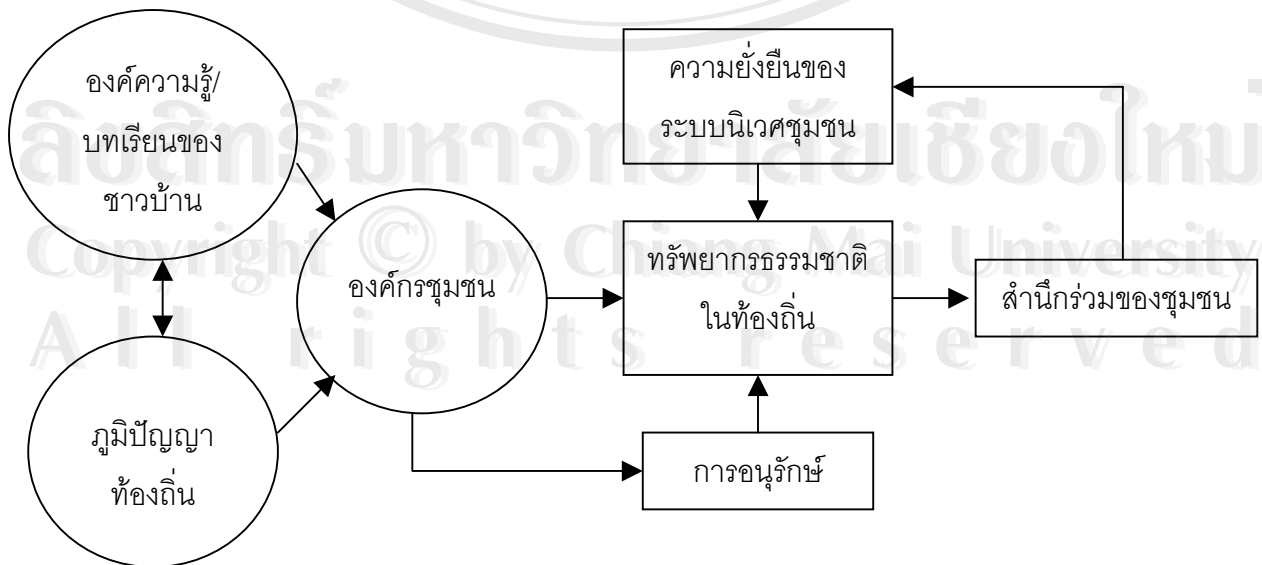
เนื่องจากปัญหาความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศเชื่อมโยงกับปัญหาว่าด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกทำให้หมดคุณค่า หรือกระบวนการถ่ายทอด เรียนรู้ของชุมชนหยุดชะงักขาดตอน เพราะเมื่อสิทธิของชุมชนถูกละเมิดคุกคาม และถูกกีดกันในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ความคิดในการหวงแหนรักษาย่อมเปลี่ยนแปลงไป โดยวิธีคิดที่ว่าเมื่อเป็นของรัฐก็ไม่ใช่ของเรา และเมื่อไม่ใช่ของเรา ก็ไม่จำเป็นต้องหวงแหนรักษา เมื่อไม่รักษาก็ง่ายต่อการทำลาย ทั้งนี้จึงทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกทำลายกลืนหายไปกับป่าที่ถูกครอบครองโดยรัฐด้วย หรือพูดได้อีกหนึ่งว่ารัฐเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นหมดความหมายไปจากวิถีชีวิตของชุมชนนั่นเอง

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาถึงสาระคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีต่อการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน ผ่านมิติทางด้านวัฒนธรรมชุมชน โดยผู้วิจัยเห็นว่างานศึกษาที่ผ่านมายังขาดมิติที่ลุ่มลึกถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นในระดับมิติทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะมิติทางด้านจิตวิญญาณของชุมชนที่ได้รับอิทธิพลจากความเชื่อในด้านต่างๆ ที่ส่งผลต่อวิถีการปฏิบัติร่วมกัน และการที่มักมองถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะของการหยุดนิ่งแบบอนุรักษ์นิยมนั้น ผู้วิจัยถือว่าเป็นความคิดที่ผิดและสับสนทั้งนี้เนื่องจากตราบไต่ที่ยังมีชุมชน ยังมีวัฒนธรรม ยังมีการพึ่งพาการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในระบบนิเวศ ตราบนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นก็ยังคงมีอยู่ เพียงแต่รูปแบบของการแสดงออกถึงพลังแห่งภูมิปัญญาที่ปรากฏอาจเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเท่านั้นเอง ทั้งนี้ผู้วิจัยมีความเชื่ออย่างหนึ่งว่า ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงใดๆ ก็ตามทางวัฒนธรรม ในความเปลี่ยนแปลงนั้นย่อมมีการสืบเนื่องแฝงตัวอยู่ด้วยเสมอ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านทางภูมิปัญญาซึ่งเป็นเรื่องที่

ละเอียดอ่อนอย่างมากทางวัฒนธรรม และการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชนของชาวบ้านจึงเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจอย่างมากถึงการปรับตัวของชุมชนไปพร้อมๆ กับการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม สิ่งแวดล้อม และวิถีการดำเนินชีวิต เพื่อรักษาความเป็นวิถีชุมชนเอาไว้ร่วมกัน

การประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน จึงเป็นการจัดการด้านทรัพยากรกับวิถีชีวิตชุมชนอย่างเป็นองค์รวม ผ่านมิติการจัดการทางด้านวัฒนธรรมชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่นอันหลากหลาย ทั้งนี้เนื่องด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นมิใช่เป็นสิ่งที่เลื่อนลอยหรือเป็นสูญญากาศทางสังคมหากแต่เป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิต วิถีการผลิต สังคม และวัฒนธรรมของชุมชนร่วมกันมาอย่างยาวนาน การที่จะเข้าใจถึงองค์ความรู้ที่ซ่อนตัวอยู่ในวิถีชุมชน โดยเฉพาะภูมิปัญญาในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องสมดุระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทั้งในด้านระบบความคิด ระบบความเชื่อ แบบแผนการปฏิบัติ ระบบการผลิต ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ฯลฯ การประยุกต์องค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าว จึงเป็นมิติหนึ่งของพัฒนาการทางสังคม ความเชื่อ และวัฒนธรรมของชุมชนอย่างมีความหมาย โดยเฉพาะความหมายด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนนั้น มิใช่การมุ่งรักษาความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพลังของชุมชนที่มุ่งจะรักษาความยั่งยืนมั่นคงของวิถีชีวิตชุมชนเอาไว้ร่วมกันนั่นเอง

2.6 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่อง การประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน เป็นการค้นคว้าวิจัยในรายละเอียดที่เกี่ยวกับกระบวนการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชนของชาวบ้านผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยมีแนวคิดในการศึกษาดังนี้

1. ศึกษาสาระคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ระบบนิเวศของชุมชน เพื่อวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับวิถีคิดของผู้คนในชุมชนที่สะท้อนออกมาในรูปแบบของความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และการพึ่งพาอาศัยระหว่างผู้คนในชุมชนกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในระบบนิเวศในด้านต่างๆ ว่าชุมชนมีความคิดมุมมองอย่างไรต่อการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรในระบบนิเวศเพื่อการดำรงชีวิต ผ่านระบบวิถีคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังของประเพณีพิธีกรรม และการประพฤติปฏิบัติ ที่ส่งผลต่อโลกทัศน์และวิถีคิดของชุมชน และนำไปสู่วิถีการปฏิบัติร่วมกันผ่านพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผีและพิธีกรรมทางพุทธศาสนา รวมทั้งระบบการผลิตด้านเกษตรกรรม ระบบการจัดการ และการสร้างกฎเกณฑ์ทางสังคม ว่าเชื่อและส่งผลอย่างไรต่อการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชุมชน รวมถึงการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน โดยศึกษาว่าชุมชนมีกระบวนการอย่างไรในการปกป้อง รักษา ฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้คงอยู่อย่างยั่งยืน

2. ศึกษาการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน ในฐานะซึ่งเป็นองค์ความรู้ อันได้แก่ ระบบความเชื่อ ระบบวิถีคิด ระบบคุณค่าของชุมชน ศึกษาการปรับตัวและการพัฒนาองค์ความรู้ของชุมชนดังกล่าวในการจัดการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชนอย่างรู้คุณค่าว่าการปรับตัวดังกล่าวส่งผลต่อการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศเอาไว้ได้อย่างไร ซึ่งผู้วิจัยต้องการศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน ว่าชุมชนมีการถ่ายทอดกันอย่างไรที่ทำให้ชุมชนมีความรู้ความเข้าใจต่อการรักษาระบบนิเวศของชุมชน รวมถึงการประยุกต์องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นดั้งเดิมให้มีความหมายต่อการแก้ไขปัญหาในสถานการณ์ปัจจุบัน ท่ามกลางการไหลบ่าของกระแสการพัฒนาจากภายนอก ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา จากปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและระบบนิเวศของชุมชน ผลกระทบในมิติดังกล่าวด้านหนึ่งจึงเป็นการปะทะสังสรรค์ระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับกระแสวิถีคิดและการพัฒนาจากภายนอก

ผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องศึกษาถึงการตั้งรับ การปรับตัว และการเรียนรู้ที่จะแก้ไขปัญหาของชุมชนว่า มีการปรับตัวและพัฒนากระบวนการวิถีคิดกันอย่างไร การปรับตัวทางภูมิปัญญาดังกล่าวจึงถือว่าเป็นศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อความอยู่รอด จึงต้องทำ

การศึกษาต่อไปว่าการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ระบบความคิด ระบบความเชื่อ ระบบการผลิต และนำไปสู่การรักษาทรัพยากรและระบบนิเวศของชุมชนได้อย่างไร ซึ่งจำเป็นต้องมองถึงปัจจัยด้านอื่นๆ ด้วยว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จหรือล้มเหลวของชุมชนในการปกป้อง รักษา พื้นฟูระบบนิเวศของชุมชนนั้นคืออะไร และส่งผลอย่างไรต่อการรักษาระบบนิเวศชุมชนให้ยั่งยืน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
 Copyright © by Chiang Mai University
 All rights reserved